Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT 3› 2023

» Emily Miltenburg, Bram Geurkink, Lex Herweijer en Josje den Ridder

Belangrijkste bevindingen derde bericht 2023 3

Ten geleide 6
Inleiding 6
Veldwerk in voorjaar 2023 en zomer 2023 6

1 De stemming in Nederland in vergelijking met eerder 7
Inleiding 8
Houdingen over de manier van samenleven 10
Institutioneel vertrouwen en politieke houdingen 13
Oordelen over de richting van het land en belangrijke thema's 21
Slot: De stemming in perspectief 28

2 Meedoen aan samenleving en politiek 30
Inleiding 31
Actieve deelname aan samenleving en politiek 32
Inzicht in combinaties van meedoen aan de samenleving en politiek 37
Slot: Evenredige deelname aan politiek belangrijk voor democratie 42

3 Steun voor protest en acties tegen de overheid 44
Inleiding 45
Protestbereidheid en steun voor protesten en demonstraties 46
Grenzen aan steun voor demonstraties? 51
Steun voor verstoring Tweede Kamervergadering en acties tegen de overheid 64
De relatie tussen politieke en maatschappelijke onvrede en steun voor protest en acties tegen de overheid 73
Slot: Onvrede over de politiek en wens tot verandering 78

Bijlagen 80

Verantwoording 83

Literatuur 85

Belangrijkste bevindingen derde bericht 2023

Onvrede is van alle tijden, maar stemming in het voorjaar van 2023 is relatief negatief

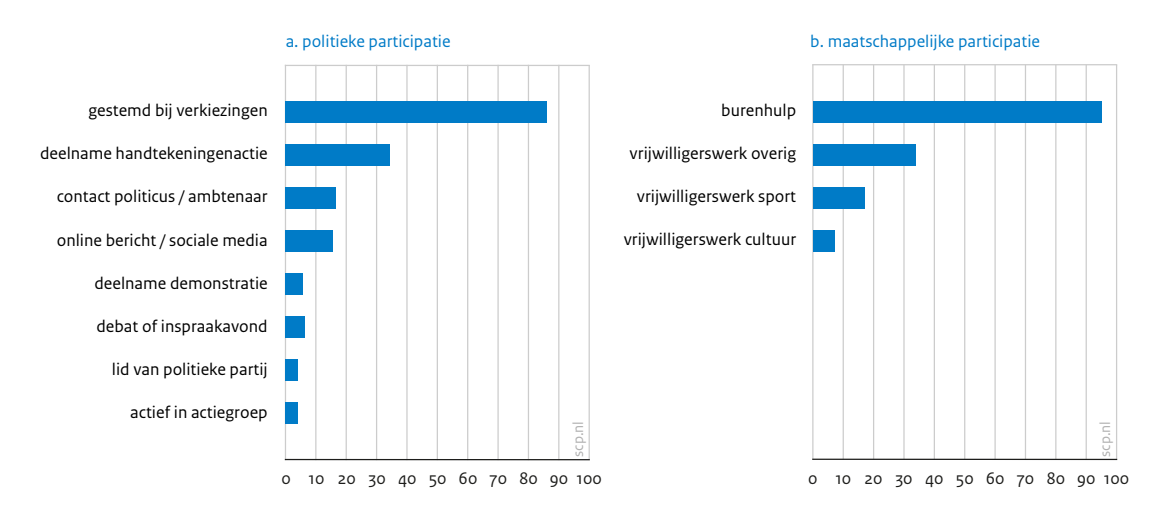
Met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven brengt het SCP sinds 2008 in beeld hoe Nederlanders aankijken tegen de politiek en de maatschappij. In dit bericht plaatsen we de stemming in Nederland in een langjarig perspectief. Deze stemming is halverwege 2023 negatief in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. Sinds 2021 ligt het aandeel dat vindt dat Nederland de verkeerde kant opgaat hoger dan eerder, en het aandeel dat vertrouwen heeft in de politiek ligt juist lager. Als we de publieke stemming vanaf midden jaren zeventig volgen, valt echter op dat politieke onvrede en maatschappelijk pessimisme van alle tijden zijn. Naast blijvende zorgen over de politiek en de toekomst, zijn er ook positieve constanten. De grootste groep Nederlanders houdt vertrouwen in anderen. Het vertrouwen in de rechtspraak en politie is hoog en de meerderheid is tevreden met het functioneren van de democratie.

Bij politiek en beleidsmakers bestaan er zorgen over de gevolgen van een negatieve stemming. De verwachting is dat (on)tevredenheid en pessimisme samenhangen met gedragsintenties en gedrag, zoals meer of minder meedoen aan politieke en maatschappelijke activiteiten en (steun voor) acties tegen de overheid. Daarom bekijken we in dit bericht hoe Nederlanders politiek en maatschappelijk meedoen, hun steun voor protest en acties tegen de overheid en hoe dat zich verhoudt tot onvrede over politiek en maatschappij.

Meedoen door te stemmen en anderen te helpen, minder door andere vormen

De meeste Nederlanders stemmen en doen weleens iets voor hun buren. Aan andere politieke activiteiten (zoals een handtekeningenactie of demonstratie) en maatschappelijke activiteiten (zoals vrijwilligerswerk) doen veel minder mensen mee. Ook zijn er verschillen in de mate waarin verschillende groepen meedoen. Mensen met een hbo- of wo-opleiding doen vaker mee aan politieke activiteiten en aan vrijwilligerswerk.

Politieke en maatschappelijke participatie in Nederland, bevolking van 18+, 2021-2022 (in procenten)

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Verschillende combinaties van meedoen aan de samenleving en politiek

De grootste groep Nederlanders (41%) is politiek en maatschappelijk nauwelijks actief, op het stemmen bij verkiezingen na. Er is ook een grote groep (37%) die politiek niet heel actief is – buiten het stemmen om – maar wel relatief vaak aan vrijwilligerswerk doet. Dan zijn er twee kleinere politiek actievere groepen (resp. 5% en 9%): een is actief in veel (institutionele) politieke activiteiten (en meer bij debatdeelname en het contacteren van een politicus of ambtenaar) en doet vaker aan vrijwilligerswerk. De andere actieve groep doet vooral mee aan niet-institutionele vormen van politieke participatie (zoals demonstraties) en participeert maatschappelijk minder. Er is nog een kleine groep (8%) die zich vooral voor buren inzet en minder politiek actief is.

Hoe Nederlanders politiek meedoen is niet eenduidig gerelateerd aan politieke en maatschappelijke onvrede. Sommige groepen Nederlanders zijn ontevreden en erg actief, anderen zijn ontevreden en doen veel minder mee. Hoewel onvrede een aanleiding kan zijn om in actie te komen, vraagt actief meedoen ook om middelen (zoals kennis en tijd), een duidelijk gemeenschappelijk doel en de overtuiging dat verandering mogelijk is. Of en hoe onvrede zich omzet in politieke actie hangt dus af van de context en de persoonlijke situatie waarin mensen zich bevinden.

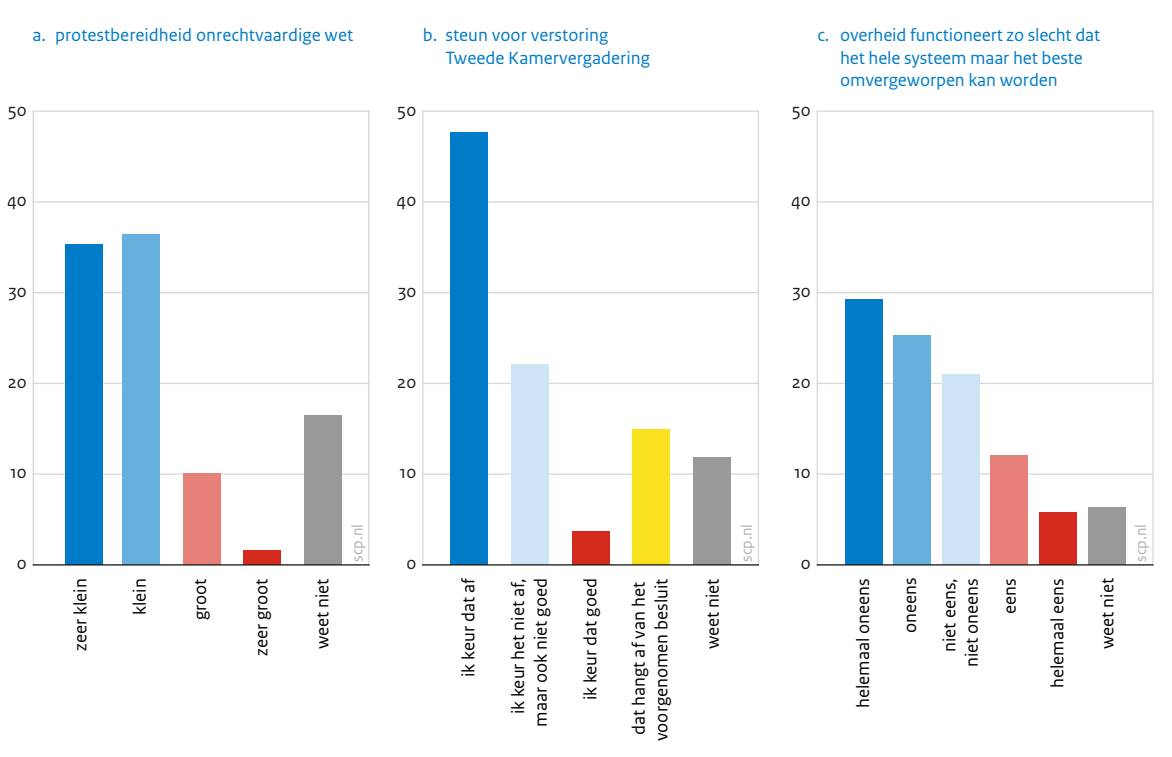
Weinig Nederlanders zijn bereid om in actie te komen tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel, zelden steun voor verstoren vergadering

12% van de Nederlanders geeft aan dat de kans (zeer) groot is dat ze er zelf iets tegen zouden doen als de Tweede Kamer een wetsvoorstel behandelt dat ze zeer onrechtvaardig of verkeerd vinden. De grootste groep (72%) geeft aan dat die kans (zeer) klein is, bijvoorbeeld omdat ze denken dat het geen zin heeft, ze vinden dat er andere manieren zijn om afkeuring te uiten of omdat ze zich neerleggen bij de uitkomsten van het democratisch proces. Het aandeel dat het verstoren van een Tweede Kamervergadering door anderen zou accepteren bij een in hun ogen onrechtvaardig besluit is heel klein (4%). De grootste groep (48%) keurt dat af. 22% neemt een middenpositie in. Voor 15% hangt het af van het besluit, mensen denken dan vooral aan voorstellen die de democratie ondermijnen en wetten die groepen in de samenleving structureel uitsluiten.

De steun voor demonstraties is deels afhankelijk van de inhoud en voornamelijk van de vorm

Mensen die het oneens zijn met de inhoud van een demonstratie keuren deze iets vaker af. Maar afkeuring van demonstraties is vooral afhankelijk van het gebruik van geweld en vernieling door demonstranten. Geweldloze demonstraties worden zelden afgekeurd en gewelddadige demonstraties worden zelden goedgekeurd. Een kleine groep vindt gewelddadige demonstraties soms wel te rechtvaardigen.

Protestbereidheid, steun voor verstoring, en steun voor acties tegen de overheid, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)

Bron: LISS augustus 2023

Steun voor harde acties tegen de overheid komen veelal voort uit onvrede met functioneren politiek

30% van de Nederlanders geeft aan dat er hardere actie nodig is tegen de overheid als ze keer op keer niet luistert. Bijna een op de vijf (18%) geeft aan dat het hele systeem het beste omvergeworpen kan worden omdat de overheid niet functioneert. 6% van de Nederlanders geeft aan dat de overheid het verdient om hard (desnoods met geweld) aangepakt te worden. Steun voor harde acties tegen de overheid leeft sterker bij mensen die weinig vertrouwen hebben in de politiek en die vinden dat de politiek niet naar ze luistert. Instemming met deze stellingen staat niet gelijk aan het daadwerkelijk overgaan tot harde acties. De bereidheid om zelf in actie te komen blijft klein, de afkeuring van geweld is groot en veel mensen benadrukken dat het uiten van onvrede via de inzet van democratische middelen moet.

Ten geleide

Inleiding

Dit is het 58e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgt en duidt. In een extra publicatie van het COB in oktober 2023 presenteerden we met het oog op de verkiezingen van 22 november 2023 de belangrijkste cijfers over de stemming in Nederland en onderzochten we wat burgers verwachten van een nieuw kabinet. In hoofdstuk 1 van dit bericht plaatsen we de stemming over het land en de politiek daarom in langjarig perspectief. We kijken naar het vertrouwen van Nederlanders in anderen, het vertrouwen in instituties, de richting die het volgens hen opgaat met Nederland en de in de ogen van mensen belangrijkste maatschappelijke thema's. Een veronderstelling is dat een negatieve stemming over de politiek en de toekomst van het land zorgt voor bepaald gedrag, zoals meer of minder meedoen aan politieke en maatschappelijke activiteiten en (protest)acties tegen de overheid. In hoofdstuk 2 kijken we daarom naar politiek en maatschappelijk meedoen en de relatie met onvrede over politiek en samenleving. In hoofdstuk 3 gaan we in op de deelname aan en steun voor protest en acties tegen de overheid en hoe dat zich verhoudt tot deze onvrede.

Veldwerk in voorjaar 2023 en zomer 2023

Het COB is een combinatie van kwantitatief en kwalitatief opinieonderzoek. Voor het COB maken we gebruik van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB), waarin we met gesloten en enkele open vragen de publieke opinie het hele jaar volgen. Voor de stemming in hoofdstuk 1 baseren we ons op kwantitatieve NIB-gegevens die zijn verzameld tot juni 2023. Ook kijken we met het SCP-onderzoek Culturele Veranderingen verder terug in de tijd. Als aanvulling op dit onderzoek hebben we in augustus 2023 in het LISS-panel een vragenlijst afgenomen met veel open vragen over onder andere steun voor protest en acties tegen de overheid (zie verder de Verantwoording achterin). In de veldwerkperiode van de laatste meting van de NIB-enquête van maart tot juni 2023 vond een aantal nieuwsontwikkelingen plaats. Op 17 maart waren verkiezingen voor de Provinciale Staten. In juni zijn de onderhandelingen voor het Landbouwakkoord beëindigd. Op 7 juli bood minister-president Rutte het ontslag aan van het kabinet. De NIB-data zijn verzameld vóór de val van het kabinet-Rutte IV, het LISS-onderzoek daarna. Beide onderzoeken vonden plaats ruim voor het begin van de oorlog in Israël en Gaza op 7 oktober 2023.

In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn op basis van representatief steekproefonderzoek onder 1815 (NIB) en 1339 (LISS) Nederlanders, en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages. Naast de beschrijving en duiding van uitkomsten van enquêtes laten we respondenten zelf aan het woord. Als we open antwoorden uit de enquête citeren, dan geven we bij elk citaat informatie over het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent.

01

De stemming in Nederland in vergelijking met eerder

Kernpunten

50 jaar onderzoek naar de publieke stemming. In dit hoofdstuk onderzoeken we op basis van langlopende enquêtes hoe Nederlanders aankijken tegen de politiek en de maatschappij. De focus ligt op de afgelopen vijftien jaar (2008-medio 2023), maar waar het kan blikken we vijftig jaar terug.

Politieke onvrede en zorgen over de maatschappij zijn van alle tijden... Ondanks schommelingen is er steeds een aanzienlijke groep Nederlanders die weinig vertrouwen heeft in de politiek, vindt dat de overheid niet goed functioneert of vindt dat mensen zoals zij weinig invloed hebben op de politiek. Zorgen over de ontwikkeling van normen en waarden zijn er al sinds midden jaren zeventig. Vanaf het begin van de COB-metingen in 2008 waren er vrijwel altijd meer mensen somber dan optimistisch over de richting waarin Nederland zich ontwikkelt.

...al is de stemming halverwege 2023 negatief in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. In 2022 en 2023 ligt het aandeel dat vindt dat Nederland de verkeerde kant opgaat en het aandeel dat weinig vertrouwen heeft in de Tweede Kamer en regering hoog in vergelijking met de eerdere COB-metingen vanaf 2008.

Naast constante zorgen over de politiek en de maatschappij, zijn er ook positieve constanten in de publieke opinie. Sinds de jaren zeventig is een meerderheid van de Nederlanders tevreden met het functioneren van de democratie.
Het vertrouwen in de rechtspraak en de politie is en blijft hoog. De grootste groep Nederlanders heeft vertrouwen in anderen en dat aandeel is al meer dan vijftien jaar redelijk stabiel. Sinds 2008 vinden mensen steeds dat Nederland een fijn land is, met een relatief goede welvaart, gezondheidszorg en goed onderwijs, met vrijheid en democratie.

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over de stemming in Nederland. Zoals altijd richten we ons daarbij op enkele kernindicatoren: het vertrouwen in anderen, het vertrouwen in instituties, de richting die het opgaat met Nederland en de thema's die mensen belangrijk vinden. Anders is dat de focus daarbij niet ligt op recente ontwikkelingen in de stemming; die kwamen al aan bod in de extra editie van het COB in de aanloop naar de verkiezingen van 22 november (zie Geurkink et al. 2023). In dit hoofdstuk plaatsen we die stemming in een langjarig perspectief en kijken we in hoeverre de stemming medio 2023 afwijkt van eerder, nu in 2023 een meerderheid van de Nederlanders negatief is over de politiek en somber over de toekomst van het land. Als we willen begrijpen wat er leeft in Nederland, waarom dat zo is en wat de gevolgen van die houdingen kunnen zijn, dan is het zinvol om te kijken of de stemming al eens eerder zo was en waarom.

Met gegevens van het COB bekijken we de stemming in Nederland daarom over de afgelopen vijftien jaar, sinds het onderzoek begon in 2008. Waar mogelijk kijken we met het SCP-onderzoek Culturele Veranderingen (CV, zie kader 1.1) verder terug in de tijd, soms zelfs tot de start van dat onderzoek in 1975. De publieke opinie van nu vergelijken met eerder is nuttig, maar niet eenvoudig. Dat komt onder meer omdat zowel in CV als in het COB de onderzoeksmethode, vragenlijst en vragen in de loop van de tijd zijn veranderd. Daarom zijn er verschillen tussen de uitkomsten van CV en COB, en zelfs binnen het COB (zie COB 2022|1) en kunnen we bijvoorbeeld geen trendanalyse doen voor de hele periode. Daarom presenteren we in dit hoofdstuk de gegevens van COB en CV in aparte figuren en schetsen we de ontwikkelingen op hoofdlijnen. We beperken ons daarbij tot ontwikkelingen op het niveau van de bevolking als geheel en kijken niet naar ontwikkelingen in de houding van subgroepen.

We bespreken in dit hoofdstuk achtereenvolgens ontwikkelingen in houdingen over de manier van samenleven, institutioneel en politiek vertrouwen, en oordelen over de richting van het land en belangrijke thema's. In het slot kijken we welke inzichten deze vergelijking door de tijd oplevert.

Kader 1.1 Vijftig jaar onderzoek naar wat er leeft

In 2023 is het vijftig jaar geleden dat het SCP werd opgericht, in 1975 verschenen de eerste SCP-publicaties. Al vanaf de beginjaren van het SCP richtte het bureau zich onder meer op het in kaart brengen van de opvattingen en houdingen van burgers over samenleving en politiek. In 1975 begon het SCP met het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (CV), waarmee de meningen van de Nederlandse bevolking periodiek werden onderzocht. Dat onderzoek sloot deels aan op eerdere onderzoeken, het oudste uit 1958 (SCP 1994: 495-497).

CV besteedde onder meer aandacht aan thema's als subjectief welzijn (de tevredenheid met het eigen leven op een aantal domeinen), opvattingen over de verzorgingsstaat, waarden en participatie. Vanaf de jaren negentig kwam er in de vragenlijst meer aandacht voor sociaal en politiek vertrouwen. Hoewel al sinds 1975 wordt gevraagd naar politiek cynisme en oordelen over het functioneren van de overheid, worden er in CV pas sinds 1991 vragen gesteld over institutioneel vertrouwen en sinds 1996 over het vertrouwen in anderen. De laatste CV-meting vond plaats in de periode 2019-2022, en had een langere veldwerkperiode dan normaal, omdat het veldwerk tijdens de corona-lockdowns stillag. De CV-meting van 2021/2022 loopt van september 2021 tot en met april 2022. Meer informatie over CV is te vinden op de website van het SCP.

In 2008 begon het SCP met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), de dataverzameling die onder meer bestaat uit een grootschalige enquête en de basis is voor de publicatiereeks *Burgerperspectieven* (die we ook afkorten tot COB). Deze enquête werd tussen 2008 en 2020 uitgevoerd door MarketResponse, in 2020 en 2021 in het LISS-panel van Centerdata en sinds 2021 zijn de COB-vragen opgenomen in de SCP-enquête Nederland in Beeld (NIB, zie COB 2022|1 voor meer uitleg). Het COB wordt inmiddels uitgevoerd op initiatief van het SCP zelf, maar begon op verzoek van het kabinet (toen Balkenende IV) en de Voorlichtingsraad (VoRa). De wens van het kabinet was om 'de buitenwereld binnen te halen' en 'voeling te houden met wat er leeft in de samenleving' om daarmee 'beter op ontwikkelingen te kunnen anticiperen' (Dekker 2009: 11). Die wens ontstond onder meer vanwege de opkomst van de Lijst Pim Fortuyn en de grote electorale verschuivingen van 2002 (Tiemeijer 2006: 453-454).[1] Het COB richt zich, meer nog dan CV, op wat er in de samenleving speelt en probeert dat te achterhalen met vragen over sociaal en institutioneel vertrouwen, oordelen over de richting van het land, belangrijke maatschappelijke thema's en opvattingen over politieke en maatschappelijke kwesties. Om de buitenwereld binnen te halen en te begrijpen waarom mensen iets vinden, worden er veel open vragen gesteld en is er naast de enquête ook veel kwalitatief onderzoek, zoals focusgroepen en interviews.

CV, COB en NIB zijn overigens niet de enige langlopende onderzoeken van het SCP in de afgelopen vijftig jaar[2] en ook buiten het SCP bestaan er de nodige langlopende onderzoeken, zoals het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO, sinds 1971), de Eurobarometer (EB, sinds 1973), de European Value Study (EVS, sinds 1981) en het European Social Survey (ESS, sinds 2002).[3]

1 Dat leidde tot het instellen van de Belevingsmonitor Rijksbreed, waarvan het COB de opvolger is (Dekker 2009: 10).
2 Denk bijvoorbeeld aan het Algemene Voorzieningenonderzoek (AVO van 1979-2007) en het tijdsbestedingsonderzoek (TBO, 1975-2021).
3 Bij sommige van deze onderzoeken speelt het SCP overigens wel een (grote) rol, zoals bij NKO en ESS.

Houdingen over de manier van samenleven

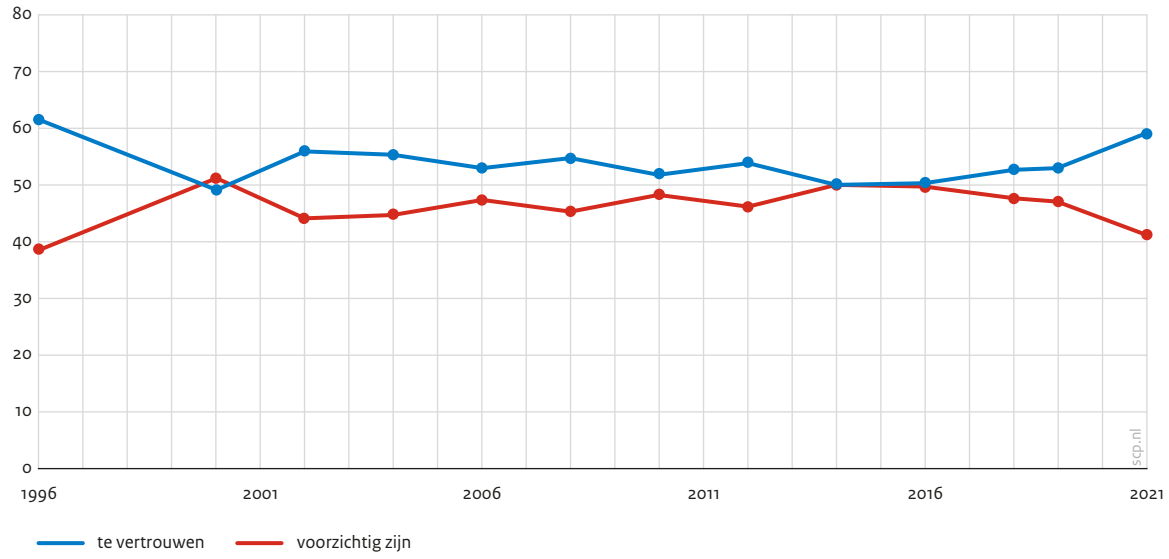
In het COB onderzoeken we hoe mensen aankijken tegen de samenleving en manier van samenleven. Dat doen we onder meer door te vragen in hoeverre zij vertrouwen in anderen hebben, en te kijken hoe zij vinden dat de samenleving zich ontwikkelt.

Meerderheid vindt anderen te vertrouwen – en dat was twintig jaar geleden ook zo

De grootste groep Nederlanders vindt anderen over het algemeen te vertrouwen en dat is al zo, op een paar kleine uitzonderingen na, sinds eind jaren negentig. In CV (figuur 1.1) is mensen gevraagd om te kiezen tussen de positie 'mensen zijn te vertrouwen' en 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang'. Met uitzondering van 2000, 2014 en 2016 is de groep die kiest voor 'vertrouwen' bijna altijd (iets) groter. De omvang schommelt tussen de 49% en 62%, maar zonder duidelijke trend door de tijd. Alleen in de laatste CV-meting in 2021 en 2022 lijkt het vertrouwen in anderen iets groter.[4]

In het COB is sinds 2008 een vergelijkbare vraag opgenomen over sociaal vertrouwen, alleen zijn daar de twee uiteinden van de CV-vraag als losse stellingen voorgelegd (zie figuur 1.2). Hier geeft steeds rond de 60% te kennen andere mensen te vertrouwen (10%-15% doet dat niet). De groep die het eens is met de stelling dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen ligt lager en schommelt tussen de 35%-40%.[5] Ondanks kleine schommelingen is het aandeel dat vertrouwen heeft in anderen redelijk stabiel. In het begin van de coronacrisis was er een kleine en tijdelijke stijging in het sociaal vertrouwen (zie COB 2020|2), maar een kleine toename van het vertrouwen in 2021 en 2022 zoals in de CV-meting zien we hier niet.

Figuur 1.1 Sociaal vertrouwen,[a] bevolking van 18+, 1996-2022 (in procenten)[b]

a Antwoorden op de vraag: 'Vindt u over het algemeen dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?' Mensen die geen antwoord gaven of het antwoord niet zeiden te weten zijn in de berekening weggelaten.

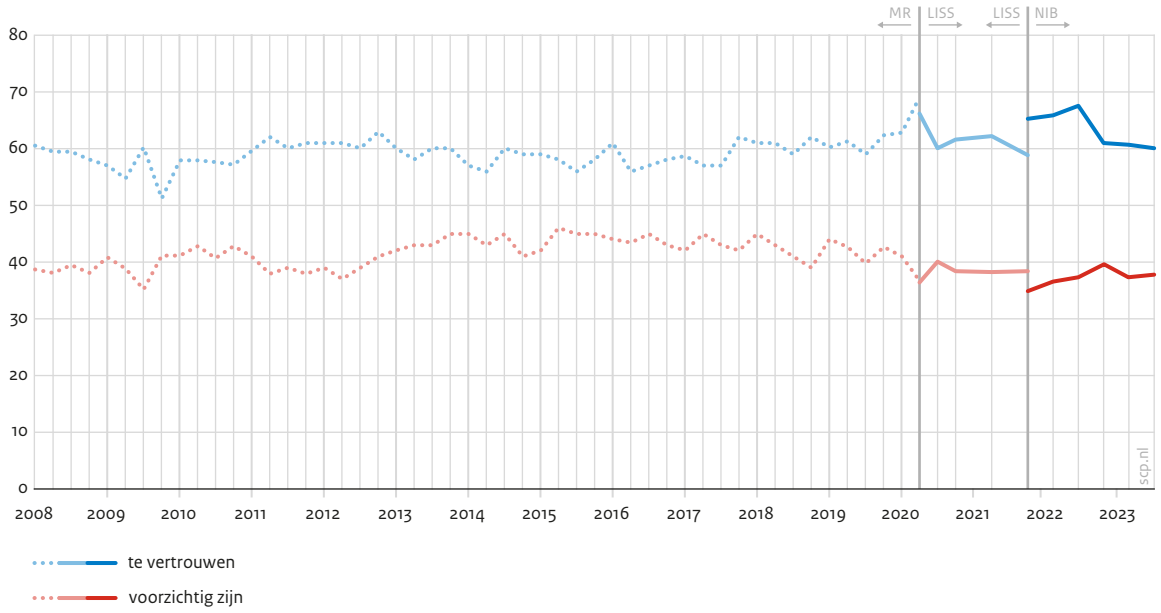
b De data is gewogen vanaf 2004.

Bron: CV '96-'19/'22

4 Ook het CBS rapporteert in de enquête Sociale Samenhang een kleine stijging in het vertrouwen in anderen in 2020 en 2021, zie Vertrouwen in Tweede Kamer steeg in 2020 en daalde in 2021 (cbs.nl).

5 Dat laat zien dat mensen zowel kunnen vinden dat een meerderheid te vertrouwen is, als dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen.

Figuur 1.2 Sociaal vertrouwen, bevolking van 18+, 2008-2023 (in procenten)[a]

a Vermeld zijn percentages scores 4 en 5 op een schaal van 1 (zeer oneens in MR/LISS en helemaal oneens in NIB) tot 5 (zeer eens in MR/LISS en helemaal eens in NIB) in antwoord op de stellingen: 'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' en 'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'. De percentages 'eens' tellen samen met (de niet getoonde) oneens en neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en niet eens, niet oneens en geen antwoord (NIB) op tot 100%. In deze figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021).

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-juni 2023

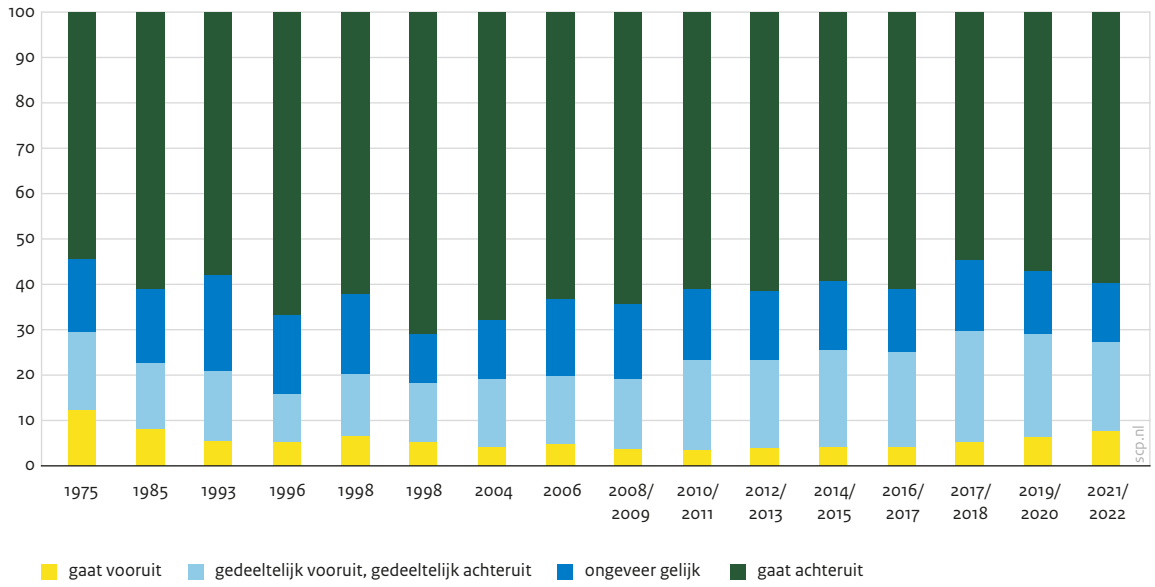
Mensen zien steeds een achteruitgang in de normen en waarden

De grootste groep vindt dat anderen te vertrouwen zijn en meer dan 70% van de Nederlanders geeft een voldoende voor tevredenheid met 'de Nederlandse samenleving' (gegevens niet in figuur). Tegelijkertijd zien we sinds 2008 in het COB dat de manier waarop we met elkaar samenleven een vaak genoemd maatschappelijk zorgpunt is (zie figuur 1.9 aan het einde van dit hoofdstuk). Een van de zorgpunten die mensen dan noemen, is dat de normen en waarden in Nederland achteruitgaan. In het COB stellen we daar ook een gesloten vraag over.

In de nazomer van 2022 geeft 74% aan te vinden dat de normen en waarden de verkeerde kant opgaan, 6% vindt ze de goede kant opgaan. Ook in eerdere COB-metingen in 2021 en in de periode 2008-2010 was steeds meer dan 70% van mening dat de normen en waarden in ons land achteruitgaan. Dat pessimisme blijkt niet uniek, want ook al in 1975 vonden Nederlanders dit (zie figuur 1.3). In alle CV-metingen sinds 1975 ziet meer dan de helft van de Nederlanders achteruitgang van normen en waarden, en maar weinigen zien onverdeelde vooruitgang. Eind jaren negentig lijkt een dieptepunt van somberheid te zijn geweest, daarna nam het pessimisme weer wat af.[6] We hebben geen verklaring voor deze dip eind jaren negentig.
In 2020 en 2022 is de verhouding tussen pessimisten en optimisten overigens niet zoveel anders dan midden jaren zeventig.

6 Zowel de groei van het aantal mensen dat meende dat normen en waarden achteruitgingen in de periode tot 1998, als de afname daarvan in de jaren daarna is statistisch significant.

Figuur 1.3 Mening over de achteruitgang of vooruitgang van normen en waarden,[a] bevolking 18+,[b] 1975-2022 (in procenten)[c]

a Antwoord op de vraag: 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden in ons land steeds meer achteruitgaan, anderen vinden juist dat ze vooruitgaan. Wat is uw mening hierover?' (2008 en eerder: 'de opvattingen over gedrag en zeden' in plaats van 'de normen en waarden'). In 2010 kreeg een deel van de respondenten de nieuwe formulering voorgelegd, een ander deel de oude formulering. De percentages 'vooruit' en 'achteruit' zijn bij beide vraagstellingen vrijwel gelijk. Bij 'blijft gelijk' en 'gaat gedeeltelijk vooruit, gedeeltelijk achteruit' zijn er verschuivingen (minder 'blijft gelijk' en meer 'gaat gedeeltelijk vooruit, gedeeltelijk achteruit' in de nieuwe formulering).

b 1985 en eerder: bevolking van 18-74 jaar.

c De data is gewogen vanaf 2004.

Bron: CV '75-'19/'22

Institutioneel vertrouwen en politieke houdingen

Een van de terugkerende COB-thema's is het vertrouwen in de politiek en in andere instituties. Aan het vertrouwen in de politiek en de achtergronden ervan hebben we de afgelopen jaren uitvoerig aandacht besteed (zie o.a. COB 2022|2; COB 2022|3). Incidenteel besteedden we ook aandacht aan het vertrouwen in de media (COB 2017|2), grote bedrijven (o.a. COB 2023|1) of het vertrouwen in de rechtspraak (Dekker en Van der Meer 2007; Van Noije en Putters 2017).

Meer vertrouwen in rechtspraak en politie dan in politiek

In het COB vragen we sinds 2008 in elke meting naar het vertrouwen in instituties,[7] in CV gebeurde dat sinds 1991, maar aanvankelijk minder frequent. In de gegevens over het institutioneel vertrouwen (zie tabel 1.1 en tabel 1.2) vallen drie dingen op.

Ten eerste is het steeds zo dat een groot deel van de Nederlanders vertrouwen heeft in de rechtspraak en de politie. Vragen we om rapportcijfers op een schaal van 1-10 (zie tabel 1.1), dan geven ruime meerderheden een voldoende (cijfers 6 of hoger). Vragen we respondenten om te kiezen tussen (zeer) veel vertrouwen en (zeer) weinig vertrouwen, dan heeft een ruime minderheid vertrouwen; bij de tweede manier van vragen ligt het aandeel vertrouwen altijd lager, omdat er iets minder nuance mogelijk is.

Het vertrouwen in de rechtspraak en de politie is in 2021 en 2022 hoger dan in de jaren tien (blijkt uit tabel 1.1 en gegevens van het CBS).[8] Als we het vertrouwen in de rechtspraak verder terug in de tijd volgen (in tabel 1.2), zien we dat het niveau van vertrouwen hoger ligt dan eind jaren negentig en begin jaren nul.[9] Verder valt vooral het lage vertrouwen in 1998 op. Hoewel deze daling ook gemeten werd in de EVS van 1999, hebben we er geen verklaring voor (Dekker en Den Ridder 2017: 84).

Ten tweede valt op (en ook dat is een constante in de publieke opinie) dat instituties zoals de rechtspraak en de politie meer vertrouwen genieten dan politieke instellingen zoals de Tweede Kamer en de regering.[10] Het niveau van vertrouwen in kranten en (nieuws) op televisie zit daar tussenin: het is lager dan dat in de rechtspraak en politie, maar hoger dan het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. Overigens weten we uit ander onderzoek dat kranten en (televisie)nieuws meer vertrouwen genieten dan 'media' in het algemeen.[11]

Ten derde valt op dat de uitkomsten over het vertrouwen in grote bedrijven lastiger te interpreteren zijn, omdat de uitkomsten van CV en COB op dit punt uiteenlopen. In het COB vragen we naar grote ondernemingen (en sinds 2021 naar grote ondernemingen/bedrijven). Vanwege een verandering in de methode van ondervragen, kunnen we de COB-gegevens niet goed vergelijken door de tijd (COB 2022|1: 66). In CV wordt gevraagd naar vertrouwen in het bedrijfsleven. Het aandeel dat daarin veel vertrouwen heeft, zit tussen dat van vertrouwen in de regering en de rechtspraak. Dat zou kunnen komen door het verschil in terminologie. In de Eurobarometer zagen we eerder veel dat meer mensen vertrouwen hebben in 'kleine bedrijven' dan in 'grote bedrijven'.[12] Het zou dus kunnen dat 'grote ondernemingen/bedrijven' en 'het bedrijfsleven' andere associaties oproepen. Het CBS vraagt ook naar het vertrouwen in 'grote bedrijven' en daar ligt dat vertrouwen ook relatief laag en veel dichter bij het vertrouwen in de regering dan bij het vertrouwen in de rechtspraak.[13]

7 Naar het vertrouwen in de rechtspraak vragen we sinds 2009, naar het vertrouwen in de politie sinds 2021.
8 Vertrouwen in mensen en in organisaties; persoonskenmerken (cbs.nl).
9 Gegevens van de Eurobarometer sinds eind jaren negentig laten een vergelijkbaar beeld zien.
10 Dat zien we ook in andere onderzoeken die vragen naar institutioneel vertrouwen, zoals NKO, Eurobarometer of de CBS-enquête Sociale Samenhang, sinds 2011.
11 Zie o.a. Digital News Report 2023: Vertrouwen in journalistieke nieuwsmerken vormt goede basis voor de toekomst; EU-burgers vertrouwen traditionele media het meest, aldus de nieuwe Eurobarometer.
12 In de Eurobarometer is hiernaar in 2010 gevraagd, toen had 41% vertrouwen in grote bedrijven en 85% in kleine.
13 Zie CBS-onderzoek: Minste vertrouwen in Tweede Kamer in tien jaar tijd.

Tabel 1.1 Vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, 2008-voorjaar 2023 (in procenten)[a, b, c]

	2008-2011	2012-2015	2016-2019	2020/1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/3-2021/2	2021/4 (LISS)	(na)zomer 2021 (NIB)	winter 2021-2022- (na) zomer 2022	winter 2022-2023	voorjaar 2023
politie									83	82	81	80
rechtspraak	64	66	67	66	78	80	76	71	76	75	74	73
vakbonden	68	63	65	62	72	66	62	61	72	68	66	68
televisie / het nieuws op tv	70	68	67	62	71	68	62	69	76	71	68	66
kranten, zowel op papier als via websites / apps	70	66	67	64	70	63	60	58	72	67	65	62
grote ondernemingen / bedrijven	64	63	61	59	71	60	55	52	53	50	45	43
regering	52	47	51	51	76	73	61	40	53	47	42	42
Tweede Kamer	56	50	53	54	76	74	62	48	56	48	43	42

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0{,}01$) afwijken van de voorlaatste meting.

b Voor drie instituties werd in 2021/2 en 2021/4 de vraag op twee manieren gesteld, elk aan de helft van de steekproef: grote ondernemingen – grote ondernemingen/bedrijven; kranten – kranten, zowel op papier als via websites / apps; en televisie – nieuws op de televisie. In NIB is alleen de nieuwe vraagstelling uitgevraagd (de grote ondernemingen/bedrijven, de kranten, zowel op papier als via websites/apps en het nieuws op tv). Enkel voor de televisie / nieuws op tv was er in zowel 2021/2 als 2021/4 een aanzienlijk, significant verschil in de scores van oude en nieuwe vraagformulering. Om aan te sluiten op de nieuwe vraagstelling in NIB rapporteren we voor LISS 2021/2 (april) en 2021/4 (oktober) alleen het percentage van de nieuwe vraagstelling (gevraagd aan de helft van de steekproef). Voor de andere twee instituties is in beide metingen wel de volledige steekproef weergegeven.

c Tussen de metingen naar vertrouwen in grote ondernemingen zit een groot verschil in de dataverzameling van MarketResponse (MR) en LISS, waardoor we die cijfers niet zonder meer kunnen vergelijken. Ook bij het vertrouwen in kranten en vakbonden is het verschil tussen beide onderzoeken groter dan bij de meeste indicatoren in dit onderzoek. Zie voor meer uitleg COB 2022|1.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-juni 2023

Tabel 1.2 Institutioneel vertrouwen,[a] bevolking van 18+, 1991-2022 (in procenten)[b]

	1991	1998	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17	2017/'18	2019/'20	2021/'22
rechtspraak	47	34	44	41	40	44	46	51	52
bedrijfsleven	28	31	33	32	34	36	44	43	41
regering	17	26	23	17	15	18	24	20	19

a Vermeld zijn de percentages '(zeer) veel vertrouwen' als antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u in...?'
b De data is gewogen vanaf 2004.

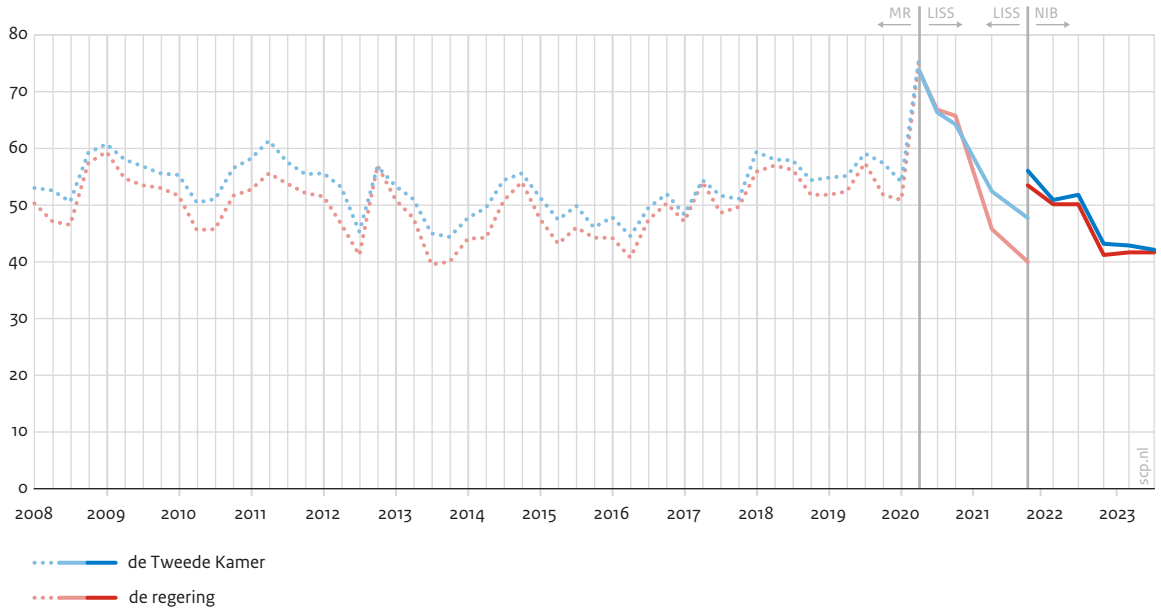
Bron: CV '91-'19/'22

Sinds 2021 is het vertrouwen in de politiek laag in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar

We staan hier wat uitgebreider stil bij het vertrouwen in de politiek en de houdingen over politiek en democratie.

In het voorjaar van 2023 heeft 42% vertrouwen in de Tweede Kamer en 42% in de regering, dat is vergelijkbaar met metingen in de (na)zomer van 2022 en winter van 2022-2023, maar het aandeel is laag in vergelijking met eerdere COB-metingen in de periode 2008-2023 (zie figuur 1.4). Het vertrouwen in de Tweede Kamer en regering was sinds 2008 wel eerder laag, zoals aan het einde van de economische crisis in 2012-2013 en tijdens de vluchtelingencrisis in 2016 (COB 2023|2). Toen veerde het vertrouwen snel terug en dat lijkt nu niet het geval: eigenlijk is het vertrouwen in de politiek sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 laag. Dat komt onder meer door de lange formatie in 2021 die leidde tot een kabinet met dezelfde partijen en de zorgen van mensen over de onwil en het onvermogen van politieke partijen en politici om de grote problemen van Nederland op te lossen (Geurkink et al. 2023).

Figuur 1.4 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-voorjaar 2023 (in procenten)[a]

a Weergegeven is het aandeel dat een score 6-10 geeft op een schaal van 1 (geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen). De gegevens zijn afkomstig van COB-metingen door MarketResponse (MR), in het LISS-panel (LISS) en in de enquête Nederland in Beeld (NIB).

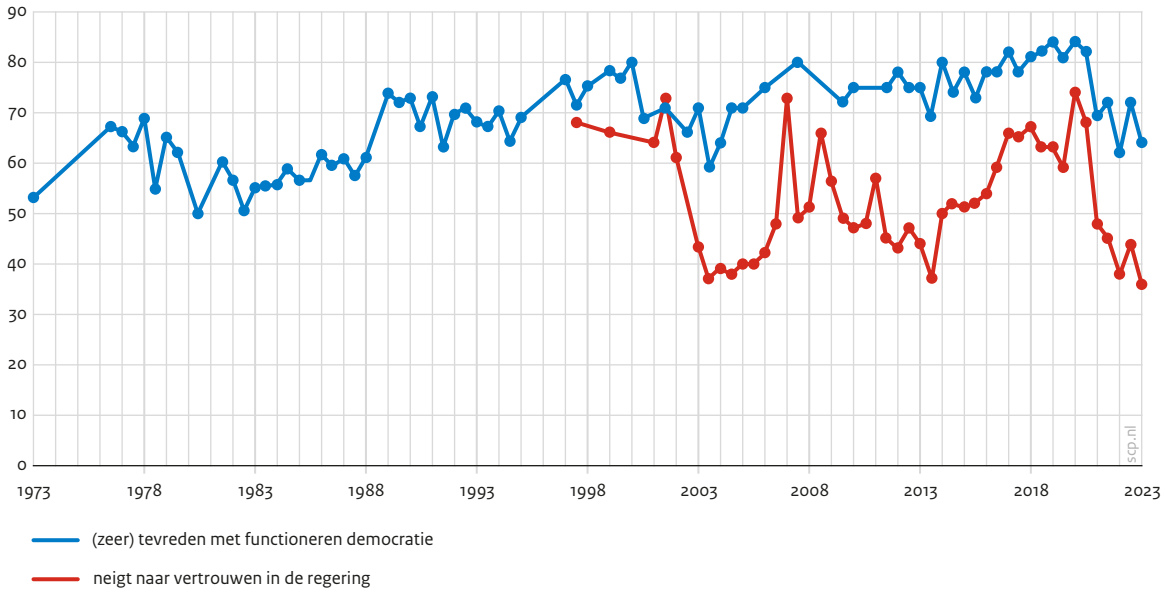
Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-juni 2023

Ook in de periode 2002-2004 was er een langdurige vertrouwensdip

Met gegevens van de Eurobarometer (figuur 1.5) kunnen we het vertrouwen in de regering volgen vanaf 1997. Dan zien we dat het vertrouwen ook in de periode 2002-2004, ná de verkiezingen waarin de Lijst Pim Fortuyn (LPF) 26 zetels won, gedurende langere tijd laag was. De langere dip van 2002-2004 wordt over het algemeen toegeschreven aan een samenloop van omstandigheden, zoals de turbulente politieke periode aan het begin van de kabinetten-Balkenende na de opkomst van de LPF en slechte economische omstandigheden (Bovens en Wille 2008). Toen de politiek in rustiger vaarwater terechtkwam en de omstandigheden verbeterden, steeg het vertrouwen weer.

In CV is in die periode niet gevraagd naar het vertrouwen in de regering, maar wel naar hoe tevreden mensen zijn met wat de regering doet (zie figuur 1.6). Ook hierin zien we de vertrouwensdip van 2002-2004 terug. In 2000 is nog 77% zeer of min of meer tevreden over wat de regering doet. Na de verkiezingen van 2002 daalt dat naar 57% (in najaar 2002) en 48% (2004). Daarna neemt de tevredenheid weer toe, om in de metingen na 2020 weer iets te dalen.[14]

Figuur 1.5 Tevredenheid met democratie en vertrouwen in de regering, bevolking van 15+, 1973-voorjaar 2023 (in procenten)[a]

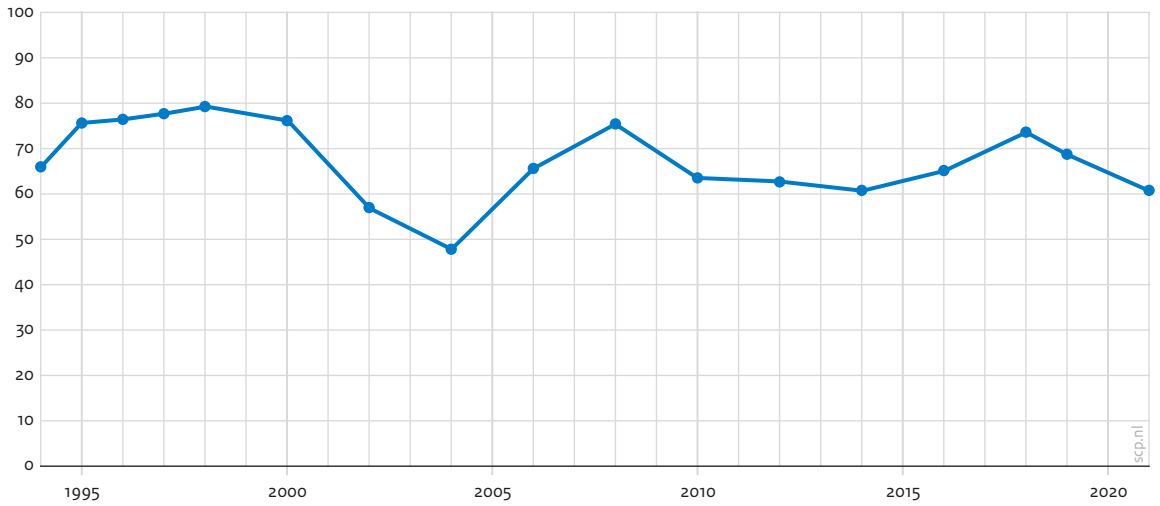

a Weergegeven is het aandeel dat zegt zeer of tamelijk tevreden te zijn met het functioneren van de democratie (andere antwoordopties waren 'weinig tevreden', 'helemaal niet tevreden' of 'weet niet / geen antwoord') en het aandeel dat neigt naar vertrouwen in de regering (andere antwoordopties waren 'neigt niet te vertrouwen' en 'weet niet').

Bron: Eurobarometer 1973-voorjaar 2023

14 Overigens is het opvallend dat de vertrouwensdip in de periode 2002-2004 in de Eurobarometer inzet ná het voorjaar van 2002, en dus ná de grote electorale verschuivingen van dat verkiezingsjaar en niet ervoor. In het najaar van 2001 is het aandeel dat vertrouwen heeft zelfs relatief hoog. In deze vertrouwensmeting kondigde de electorale aardverschuiving van 2002 zich dus niet aan.

Figuur 1.6 Aandeel dat tevreden is met wat de regering doet,[a] bevolking van 18+, 1994-2022 (in procenten)[b]

a Weergegeven is het percentage dat het antwoord 'zeer' of 'min of meer' geeft op de vraag: 'Hoe tevreden bent u over het algemeen met wat de Nederlandse regering doet?'
b De data is gewogen vanaf 2004.

Bron: CV '94-'19/'22

Meerderheid blijft redelijk tevreden met de democratie, maar ook hier een dip

Een constante bevinding in de publieke opinie over democratie en politiek is dat de tevredenheid met de democratie hoger ligt dan het vertrouwen in de politiek. In de meest recente COB-meting zegt 66% (redelijk) tevreden te zijn met het functioneren van de democratie, terwijl 42% de Tweede Kamer en regering een voldoende geeft voor vertrouwen. Deze bevinding dat een (ruime) meerderheid tevreden is met het functioneren van de democratie, en dat die tevredenheid doorgaans hoger ligt dan het vertrouwen in de regering, zien we ook terug in gegevens van de Eurobarometer, waarin sinds 1973 wordt gevraagd naar democratische tevredenheid en sinds 1997 naar vertrouwen in de regering (zie figuur 1.5). Redenen om tevreden te zijn over de Nederlandse democratie zijn het stemrecht en de vrijheid van meningsuiting (COB 2022|1: 38; Den Ridder en Dekker 2015: 71).

De cijfers van de Eurobarometer laten ook zien dat er sinds de jaren zeventig geen structurele daling is in de tevredenheid met het functioneren van de democratie. Wel is het aandeel dat tevreden is met de Nederlandse democratie sinds 2021 lager dan in de twee decennia ervoor. Deze dip in de democratische tevredenheid lijkt samen te hangen met de dip in vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering die op hetzelfde moment plaatsvindt. In de meeste andere EU-landen is deze dip er niet (COB 2022|2: 35).
In februari 2022 vroegen we mensen om hun (on)tevredenheid met het functioneren van de democratie toe te lichten. De meeste onvrede richtte zich op de dagelijkse invulling van de democratie: de politiek. Politici zouden te weinig naar burgers luisteren, iets wat in een democratie wel zou moeten, vinden mensen. En er zijn zorgen over de manier waarop politici politiek bedrijven: te veel gericht op eigen belang in plaats van het landsbelang en te weinig gericht op het boeken van resultaat (COB 2022|1: 39). Ook in eerdere periodes was de tevredenheid met de democratie (tijdelijk) lager, zoals in de periode 2001-2004 tijdens de eerste kabinetten-Balkenende en tijdens de economische crises begin jaren tachtig (Den Ridder en Dekker 2015: 18-19).

Niet cynischer over de politiek dan eind vorige eeuw

Waar het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering heel beweeglijk is, iets wat je vooral ziet in metingen van de publieke opinie met kortere veldwerkperioden,[15] zien we dat veel minder bij de houdingen over politiek die het SCP al sinds 1975 meet.

In het voorjaar van 2023 is ongeveer de helft van de Nederlanders (47%) van mening dat mensen zoals zij weinig invloed hebben op wat de regering doet, 28% is het daarmee oneens (zie tabel 1.3). Ook met de stelling dat Kamerleden en ministers niet veel geven om hoe mensen denken is de grootste groep (43%) het eens, 26% is het daarmee oneens. Meer verdeeldheid is er bij de vraag of de overheid te weinig voor mensen zoals hen doet. Bijna een derde van de Nederlanders (30%) is het daarmee eens, terwijl 36% het oneens is. Met de stelling of de meeste politici bekwame mensen zijn, is 28% is het (helemaal) eens, 38% is het (helemaal) oneens. De meerderheid (55%) geeft aan het goed te vinden als burgers meer kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties (21% is het oneens). De grootste groep (47%) vindt niet dat het goed zou zijn om het landsbestuur over te laten aan krachtige leiders, 28% vindt dit wel een goed idee.

De uitkomsten op deze stellingen, die sinds 2008 in het COB zijn opgenomen, schommelen wel eens wat door de tijd (zo was men aan het begin van de coronacrisis positiever over de competenties van politici dan ervoor en erna), maar zijn op het niveau van de bevolking als geheel betrekkelijk stabiel. Met gegevens uit CV kunnen we een aantal van de stellingen over politiek cynisme volgen voor de periode 1975-2021/2022 (zie figuur 1.7). Ook dan zien we schommelingen, maar binnen een bepaalde bandbreedte. Het aandeel dat vindt dat Kamerleden te veel letten op het belang van machtige groepen volgt een licht stijgende trendlijn en ligt in 2021/2022 hoger dan eind jaren tachtig en negentig. Het aandeel dat vindt dat mensen zoals zij geen invloed hebben, is sinds de jaren zeventig stabiel. De instemming met de stelling dat politici niet geven om mensen zoals zij daalt sinds de jaren zeventig. De instemming met de stelling dat wat de regering doet weinig nut heeft, is in de laatste meting ervan in 2016/2017 net zo hoog als halverwege de jaren zeventig, maar kent een piek in 2004. Al met al lijken Nederlanders in het begin van de jaren twintig van deze eeuw niet substantieel cynischer dan in het laatste kwart van de twintigste eeuw.

15 Metingen met een korte veldwerkperiode (bijvoorbeeld van een maand) zijn meer momentopnames dan metingen met een langere veldwerkperiode (van vier maanden, of een half jaar). Als er wordt gerapporteerd over een korte veldwerkperiode, is eventuele beweeglijkheid beter te zien, dan als de rapportage gaat over een langere periode die het gemiddelde van een aantal maanden laat zien.

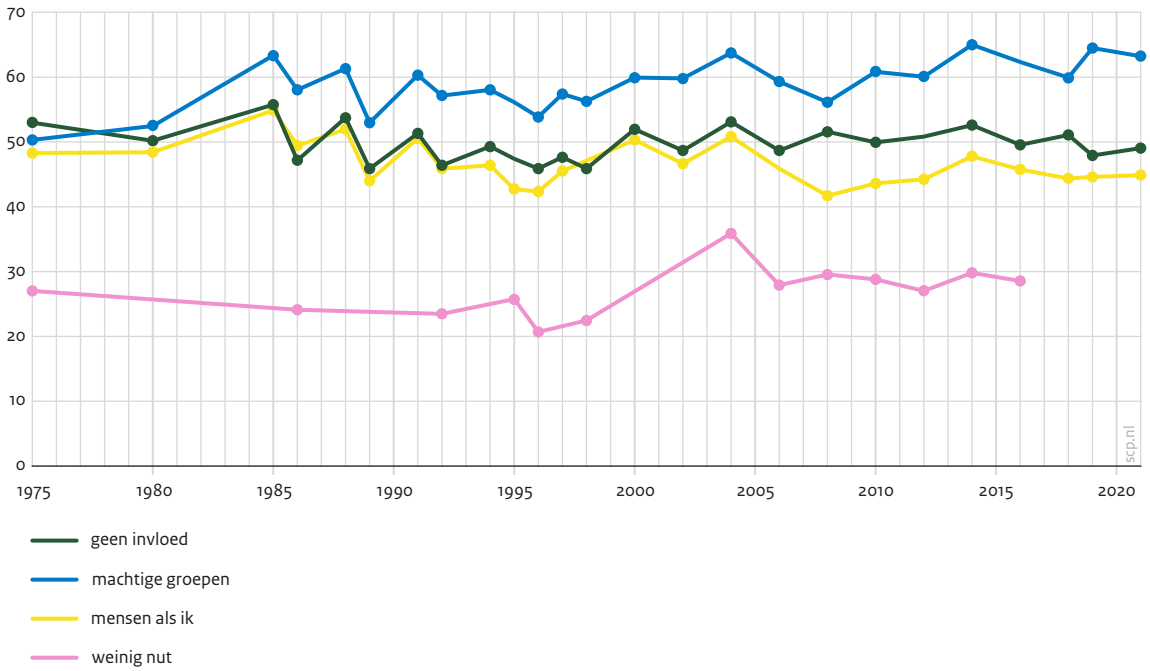
Tabel 1.3 Stellingen over de politiek, bevolking van 18+, 2008-voorjaar 2023 (in procenten)[a]

	2008-2011	2012-2015	2016-2019	2020/1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/3-2021/2	2021/4 (LISS)	(na)zomer 2021 (NIB)	winter 2021-2022- (na) zomer 2022	winter 2022-2023	voorjaar 2023
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.												
oneens	19	18	20	23	27	25	24	20	28	26	29	28
eens	57	60	57	55	46	46	47	50	47	49	47	47
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.												
oneens	23	22	22	26	36	36	30	24	37	35	37	36
eens	35	39	42	37	27	25	29	36	31	32	31	30
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.												
oneens	21	19	20	25	33	32	27	19	26	26	26	26
eens	48	52	50	48	33	34	35	44	42	42	41	43
De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.												
oneens	30	33	32	33	20	17	20	30	31	36	35	38
eens	29	28	29	31	43	48	40	30	32	29	27	28
Het zou goed zijn als het landsbestuur werd overgelaten aan een paar krachtige leiders.												
oneens	40	36	41	45	49	44	43	35	48	48	50	47
eens	30	34	29	27	23	22	23	30	27	28	26	28
Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.												
oneens	14	14	17	18	22	24	20	20	20	20	21	21
eens	63	62	60	58	50	46	48	46	58	57	56	55

a De antwoordcategorieën zeer (on)eens en (on)eens (MR/LISS) en helemaal (on)eens en (on)eens (NIB) zijn samengenomen. De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en neutraal en geen antwoord (NIB) op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0{,}01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021- juni 2023

Figuur 1.7 Houdingen tegenover politiek,[a] bevolking van 18+,[b] 1975-2022 (in procenten)[c]

a Percentage 'mee eens' in antwoord op de volgende stellingen: wat de regering ook doet, voor het dagelijks leven heeft het weinig nut' (weinig nut); mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet (geen invloed); ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken (mensen als ik); Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang (machtige groepen).

b 1986 en eerder: bevolking van 18-74 jaar.

c De data is gewogen vanaf 2004.

Bron: CV '75-'19/'22

Oordelen over de richting van het land en belangrijke thema's

Elke meting vragen we respondenten in het COB hoe zij, alles overziend, vinden dat het gaat met Nederland, en waarom ze dat vinden.

Vrijwel altijd meer pessimisten dan optimisten, maar in 2023 negatiever dan eerder

Het aandeel dat het de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland is in de periode 2008-2023 vrijwel altijd groter dan het aandeel dat het de goede kant op vindt gaan (zie figuur 1.8 en tabel 1.4). Uitzonderingen hierop zijn het begin van de coronacrisis, toen opvattingen over de stand van het land vanuit een corona-perspectief werden bekeken (zie COB 2020|2 en COB 2020|3), en een positieve opleving vanaf 2018. Een eenduidige verklaring voor die opleving hadden we toen niet, we zochten de oorzaak ervan in een combinatie van factoren, zoals het positievere beeld over de economie van dat moment en de relatieve tevredenheid met de politiek (COB 2018|1: 8-12).

Zowel figuur 1.8 als tabel 1.4 is afkomstig uit het COB. De cijfers zijn niet te vergelijken, omdat we de vraag naar de richting van het land van 2008 tot 2021 stelden zónder en vanaf 2021 mét neutrale tussencategorie. Door toevoeging van zo'n tussencategorie daalde het aandeel dat een keuze maakt voor de goede of verkeerde kant (zie COB 2022|1: 62-63 voor meer uitleg).

Mét tussencategorie vond in het voorjaar van 2023 ongeveer de helft van de Nederlanders het de verkeerde kant opgaan. Daarmee is de stemming minder negatief dan in de (na)zomer van 2022 toen 62% het de verkeerde kant op vond gaan, maar blijft het pessimisme overheersen. Gegevens van de Eurobarometer schetsen een vergelijkbare ontwikkeling, waarbij het pessimisme over de richting van het land in de zomer van 2022 op een hoogtepunt is en daarna iets afneemt. De gegevens van de Eurobarometer laten zich wel door de tijd heen vergelijken en dan zien we dat het pessimisme in het voorjaar van 2023 hoog is in vergelijking met de periode vóór 2021.

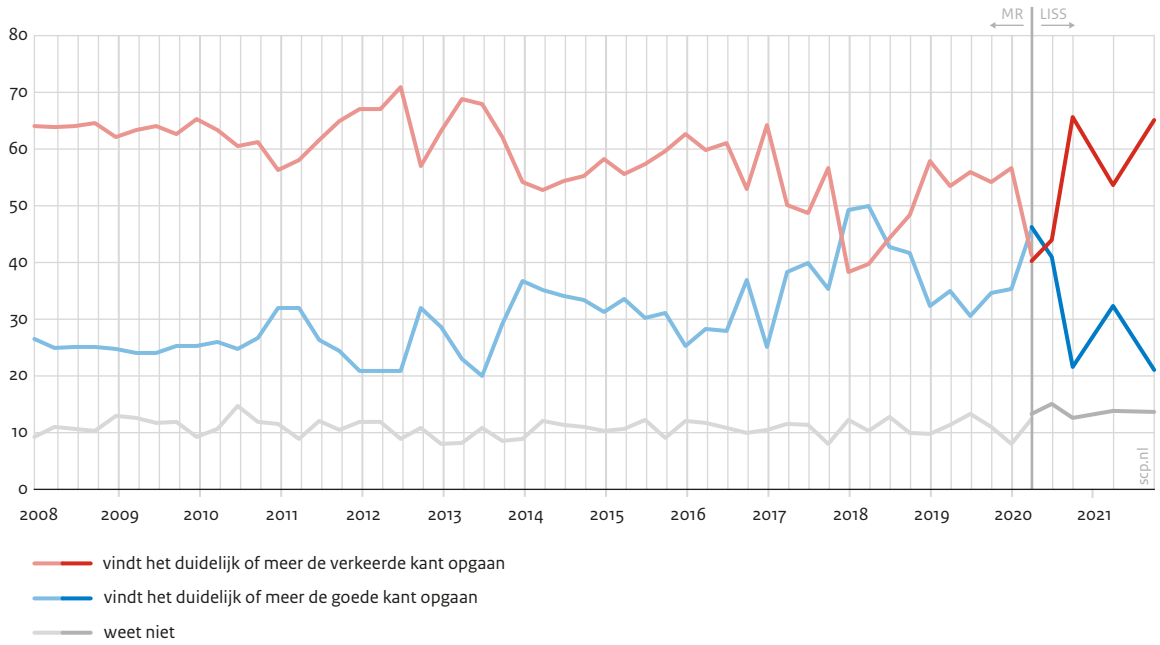
Tabel 1.4 Oordeel over de richting van het land (met tussencategorie), bevolking van 18+, (na)zomer 2021-voorjaar 2023 (in procenten)[a]

	(na)zomer 2021	winter 2021/2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022	winter 2022/2023	voorjaar 2023
de verkeerde kant op	47	49	46	62	56	51
evenveel de goede als de verkeerde kant op	26	22	24	19	20	23
de goede kant op	18	19	21	12	16	21
weet niet / weigert	9	11	8	6	8	5

a Vraagstelling: 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?' De antwoordopties zijn: duidelijk de verkeerde kant op, iets meer de verkeerde dan de goede kant op, evenveel de goede als de verkeerde kant op, iets meer de goede dan de verkeerde kant op en duidelijk de goede kant op. In de tabel rapporteren we de aandelen 'duidelijk' en 'iets meer' de goede dan wel verkeerde kant op samen.

Bron: NIB juli 2021-juni 2023

Figuur 1.8 Oordeel over de richting van het land (zonder tussencategorie), bevolking van 18+, 2008-2021/4 (in procenten)[a]

a Vraagstelling: 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-2021/4

Zes veelgenoemde maatschappelijke problemen, eerder vaak een of twee

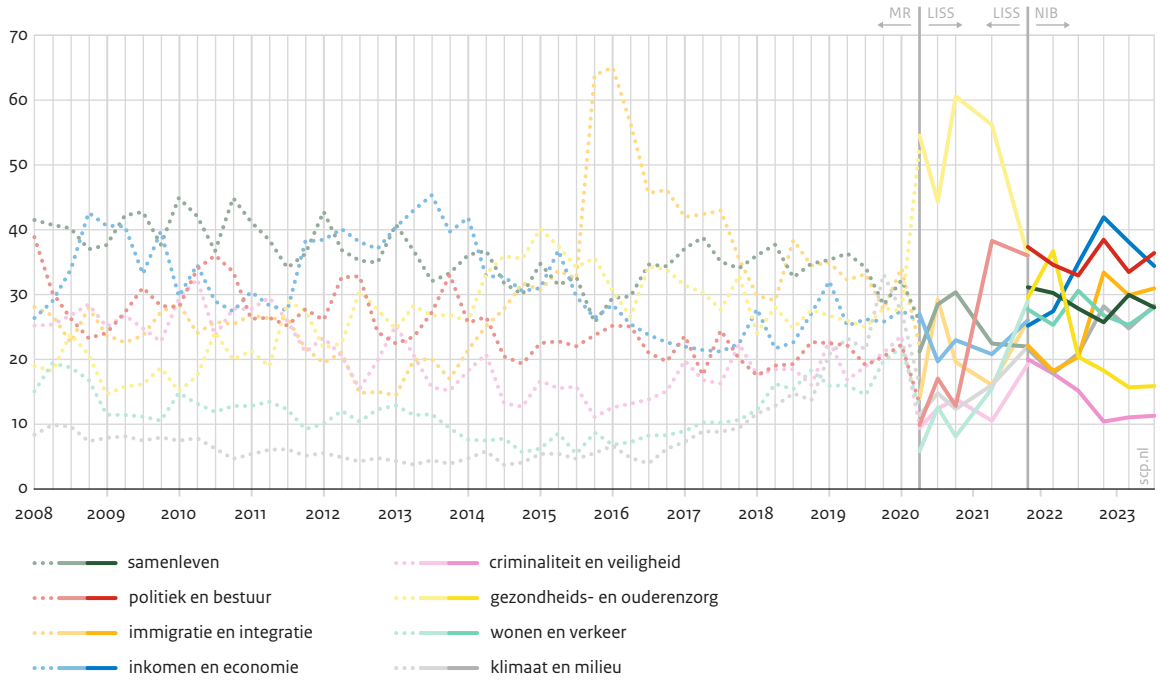
Waarover mensen zich zorgen maken en wat ze goed vinden gaan, bekijken we in het COB sinds 2008 met een open vraag door mensen te vragen wat zij de belangrijkste problemen en sterke punten van Nederland vinden. Die open antwoorden worden gecodeerd en ondergebracht in categorieën die we door de tijd heen zo constant mogelijk houden om te kunnen vergelijken.

In het voorjaar van 2023 zijn er zes veelgenoemde maatschappelijke zorgen (zie figuur 1.9): het functioneren van de politiek (genoemd door 36%),[16] inkomen en inflatie (34%) en immigratie (31%), gevolgd door klimaat/stikstof, wonen en de manier van samenleven (alle genoemd door 28%).[17]

Er zijn medio 2023 dus zes veelgenoemde maatschappelijke problemen. Dat was sinds 2008 niet altijd zo. In eerdere COB-metingen waren ook weleens één of twee thema s dominant in het nationale probleembesef. Denk aan het thema immigratie tijdens de vluchtelingencrisis van 2015-2016 en het thema gezondheidszorg tijdens de coronacrisis. Dat laatste thema was verreweg het meest genoemde punt van zorg in de periode voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 (zie o.a. COB 2021|2). In 2008 maakten mensen zich vooral zorgen over de politiek en manier van samenleven; in de periode 2012-2014 vooral over de manier van samenleven en de economie.

16 Die aandelen lijken misschien laag, maar dat komt omdat het om een open vraag gaat en mensen zelf iets moeten opschrijven.
17 Meer informatie over de aard van de zorgen is te vinden in de COB-verkiezingspublicatie (Geurkink et al. 2023).

Figuur 1.9 De meest genoemde maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, 2008-voorjaar 2023 (in procenten)[a]

a Vraagstelling: 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende (sub)categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaalaantal genoemde problemen op tot meer dan 100%.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-juni 2023

Wat er (bij verkiezingen) speelt verandert, maar sommige thema's keren terug

Drie thema's die in 2023 hoog op de publieke agenda staan, waren vanaf 2008 veel vaker punt van zorg: het functioneren van de politiek, de manier van samenleven, en inkomen en economie. Bij dat laatste thema is er wel een verschuiving in de aard van de zorgen: in de periode 2008-2013 was er zowel veel ongerustheid over de economische situatie als over het inkomen (armoede, inkomensverschillen). Sinds 2021 domineren de zorgen over inkomen en inflatie. De manier van samenleven staat al vijftien jaar boven in de lijst met problemen. De aard van de zorgen is in de hele periode gelijk: het gaat over groeiende onverdraagzaamheid, een gebrek aan saamhorigheid, asociaal gedrag in de publieke ruimte, de achteruitgang van normen en waarden en de ik-cultuur. Ook het functioneren van de politiek staat sinds 2008 steeds in de lijst met belangrijkste problemen. De zorgen gaan erover dat de politiek niet luistert, politici te veel beloven en/of te weinig waarmaken of dat er te veel regels zijn.

Naast deze drie thema's die sinds 2008 vrijwel altijd terugkomen boven in de lijst met problemen, zijn er thema's die nu hoog op de agenda staan, maar eerder veel minder. Dat geldt bijvoorbeeld voor het thema wonen (en verkeer). Tot 2017 werd dat probleem nauwelijks genoemd. Vanaf 2017 noemen mensen het onderwerp steeds vaker. Daarbij gaat het vooral over het tekort aan betaalbare woningen (zie COB 2023|1). Wie oude publicaties van het Nationaal Kiezersonderzoek bekijkt waarin rond verkiezingen wordt gevraagd naar het belangrijkste nationale probleem, ziet dat het tekort aan betaalbare woningen niet voor het eerst op de publieke agenda staat. Ook in 1967, 1971 en 1972 was de woningnood een veelgenoemd probleem (Sociaal Wetenschappelijk Instituut VU 1967: 51; Aarts 1995: 178).

Het thema klimaat en milieu kent een vergelijkbare ontwikkeling. Het thema klimaat stond in de periode 2008-2017 nauwelijks op de publieke agenda en begon na 2017 aan belang te winnen (met een tijdelijke dip tijdens de coronacrisis). Zorgen over klimaat gaan de laatste jaren zowel over klimaatverandering en het tekort aan maatregelen om daar iets tegen te doen, als over te ingrijpende klimaatmaatregelen en (sinds 2022) over stikstof. Hoewel klimaatverandering een relatief nieuw thema is, stonden milieu en milieuvervuiling wel eerder prominent op de publieke agenda, bijvoorbeeld in 1971, 1972 en 1989. In 1989 had de aandacht hiervoor te maken met een ambitieus Nationaal Milieubeleidsplan, opgesteld onder verantwoordelijkheid van minister Nijpels. Het kabinet-Lubbers II viel over een voorstel om dat plan te bekostigen: het reiskosten-forfait (Aarts et al. 1992: 76).

Ook immigratie en integratie is een thema waarvoor de aandacht door de tijd heen schommelt. Na de al genoemde piek in 2015/2016 stond het thema minder prominent op de agenda om als gevolg van de asielcrisis in de zomer van 2022 weer aan urgentie te winnen (zie COB 2023|1). Gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek laten zien dat het thema immigratie of minderheden in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw nauwelijks speelde. In 1994 wordt het onderwerp opeens wel heel veel genoemd. Het is dan (samen met werkloosheid) het meest genoemde nationale probleem. Voorafgaand aan de verkiezingen van 1994 was er veel aandacht voor diverse problemen op het gebied van integratie en immigratie, zoals de opvang van asielzoekers en de integratie van minderheden (Aarts 1995: 177-178). De aandacht voor het thema blijft daarna schommelen, in 2017 was het bijvoorbeeld weer een van de meest genoemde onderwerpen, terwijl het onderwerp in 2021 werd verdrongen door de coronacrisis.

Het is overigens ook aardig om even stil te staan bij twee thema's die in sommige periodes de afgelopen vijftig jaar erg dominant waren en waarover de zorgen in 2023 beperkt zijn. De eerste is werkloosheid. Dat onderwerp was met zeer grote afstand hét thema in 1977, 1981 en 1982 (tijdens de economische crisis) en ook veel genoemd in 1967, 1989 en 1995 (Aarts 1995: 178). Vanwege de lage werkloosheid staat dit thema medio 2023 laag op de publieke agenda. Voor zover werk een punt van zorg is, gaat het eerder over het tegenovergestelde: de krapte op de arbeidsmarkt en het tekort aan personeel in zorg en onderwijs (Geurkink et al. 2023). Voor een thema als veiligheid of openbare orde geldt iets vergelijkbaars, maar dan minder sterk: dat onderwerp valt medio 2023 net buiten de top zes van meest genoemde problemen, maar was in 1998 een veelgenoemd onderwerp (Van der Brug 2000).

Sterke kanten van Nederland: een welvarend land met een goede publieke sector

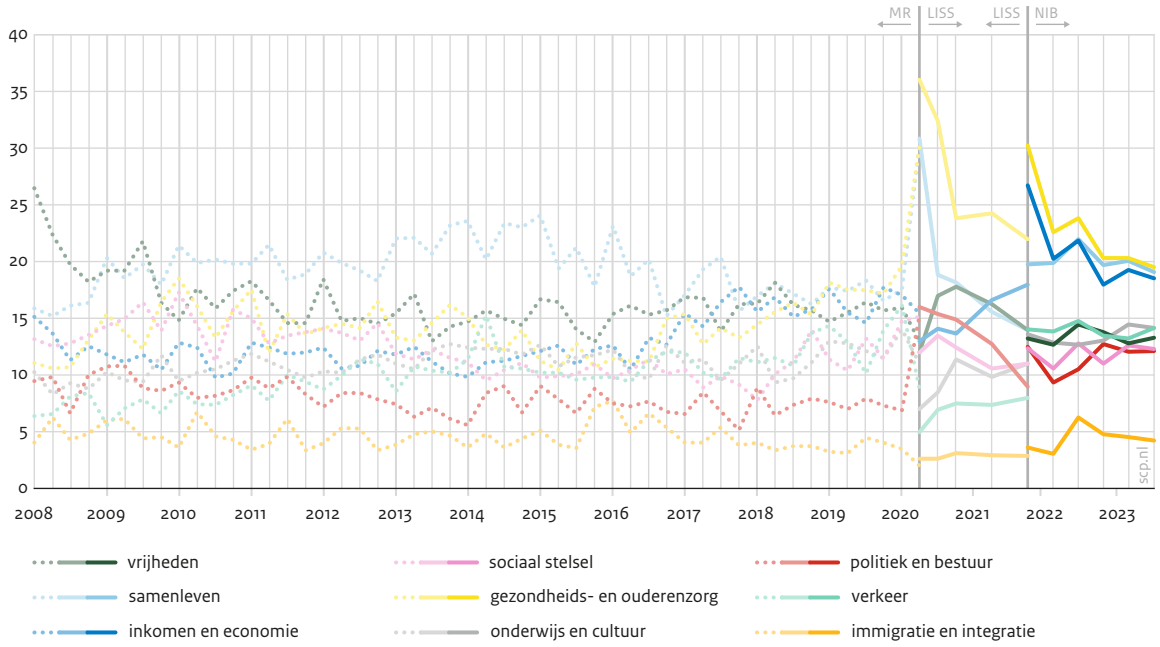
Sinds 2008 wordt in het COB niet alleen naar belangrijke maatschappelijke problemen, maar ook naar sterke punten van Nederland gevraagd, naar dingen waarop mensen trots zijn (zie figuur 1.10). Er worden minder positieve punten genoemd dan problemen, maar nog steeds noemen veel mensen dingen die ze goed vinden gaan in Nederland. Wat er dan genoemd wordt, is sinds 2008 eigenlijk heel stabiel (met twee grote uitzonderingen, waarover zo meer). Sterke punten van Nederland zijn in de ogen van Nederlanders dat het een welvarend land is, met een goede publieke sector (goede zorg, onderwijs, sociaal stelsel, infrastructuur), dat we in een democratie leven en met de vrijheid om te zijn wie je wilt en te zeggen wat je wilt. Bovendien, en dit wordt vaak genoemd, is Nederland een land waarbij mensen (vooral in de eigen omgeving) naar elkaar omkijken en elkaar helpen als het tegenzit. Dit positieve verhaal over Nederland horen we sinds 2008 steeds, maar wel met wisselende accenten. In het voorjaar van 2023 noemen mensen de goede zorg, de goede staat van de economie en de onderlinge hulpvaardigheid het vaakst.

Dan de twee grote uitzonderingen op dit verder stabiele narratief over Nederland. De eerste is dat in de eerste metingen van het COB in 2008 vrijheid verreweg het meest genoemd werd als sterk punt van Nederland en dit thema vanaf 2010 één van de sterke punten bleef, maar nooit meer het belangrijkste werd. Vijftien jaar verder lijkt vooral die begintijd van het COB een uitzondering te zijn geweest, maar waarom vrijheid in 2008 en 2009 veel vaker werd genoemd in vergelijking met nu is niet helemaal duidelijk.

De tweede uitzondering op het stabiele narratief is de coronacrisis, waarbij de trots op de gezondheidszorg en haar medewerkers en de onderlinge saamhorigheid (samenleven) (vooral in het begin van de coronacrisis) heel dominant waren als sterke punten van Nederland.

Voor zover wij weten is er in CV of in andere dataverzamelingen nooit structureel gevraagd naar positieve punten, dus verder terugkijken dan 2008 kunnen we bij dit onderwerp niet.

Figuur 1.10 Sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, 2008-voorjaar 2023 (in procenten)[a]

a 'Wat gaat er volgens u op dit moment goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende categorie. Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de winter 2022/2023. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaalaantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-juni 2023

Meerderheid bezorgd over toekomstige generaties en toekomst van de wereld

De vraag naar de richting waarin Nederland zich ontwikkelt, kan in theorie een toekomstgerichte vraag zijn (welke kant gaat het op...). Uit toelichtingen bij die vraag blijkt dat mensen die nabije toekomst vooral inschatten op basis van wat ze in het heden of nabije verleden hebben waargenomen. We stellen in het COB en eerder in CV ook vragen waarbij mensen wat explicieter wordt gevraagd zich uit te spreken over hoe zij naar de toekomst kijken.

Ongeveer de helft van de Nederlanders toont zich in de (na)zomer van 2022 (dat is de laatste keer dat dit is gemeten) optimistisch over de eigen toekomst, ongeveer een vijfde is dat niet. Over de toekomst in het algemeen zijn Nederlanders veel minder optimistisch gestemd. 69% is het eens met de stelling dat toekomstige generaties het slechter zullen krijgen dan wij, 61% vindt het moeilijk om op dit moment hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld en 67% vindt dat het leven voor de meeste mensen in Nederland eerder slechter dan beter wordt (zie tabel 1.5).

Alleen van de eerste stelling hebben we ook gegevens over het jaar ervoor en dan valt op dat de bezorgdheid over toekomstige generaties in 2022 groter is dan in 2021. In de (na)zomer van 2022 is men echter niet uitzonderlijk pessimistisch in vergelijking met eerder. De stellingen uit tabel 1.5 zijn in eerdere COB-metingen sporadisch voorgelegd en dan blijkt dat in 2017 de somberheid over toekomstige generaties op een vergelijkbaar niveau lag (toen dacht 62% dat toekomstige generaties het slechter zouden krijgen). In 2012 en 2013 (tijdens de economische crisis) was het aandeel dat vond dat het leven eerder slechter dan beter werd vergelijkbaar met dat in 2022 (COB 2017|3: 31).

De vraag of mensen denken dat hun kinderen het beter of slechter krijgen dan zij het nu hebben (onderaan tabel 1.5) is alleen voorgelegd aan mensen met kinderen tot 21 jaar en voor het laatst in het voorjaar van 2022. Op dat moment is het aandeel dat denkt dat de eigen kinderen het slechter gaan krijgen dan zij het nu hebben veel groter dan het aandeel dat denkt dat de eigen kinderen het beter gaan krijgen (46% versus 16%). Dat verschil is groter dan een halfjaar ervoor.

In CV is sinds 1975 een vergelijkbare stelling voorgelegd, maar dan alleen aan mensen met kinderen tot en met 11 jaar (zie figuur 1.11). De aandelen optimisten en pessimisten over de toekomst van hun jonge kinderen liggen hier dichter bij elkaar. In de laatste CV-meting van 2019-2022 denkt 39% dat hun kinderen het beter krijgen, 36% dat het voor hen hetzelfde zal blijven en 25% verwacht dat ze het slechter krijgen. De stemming was in dat jaar en de jaren ervoor iets optimistischer dan in 2012/2013, dat was tijdens de economische crisis.[18] Duidelijk is ook dat tijdens de economische crisis van begin jaren tachtig de somberheid over de toekomst van de eigen kinderen veel groter was. Zoals we hierboven zagen, was dat de periode waarin het thema werkloosheid hoog op de publieke agenda stond.

18 Volgens een schatting neemt het percentage dat denkt dat hun kinderen het (veel) beter zullen krijgen dan nu significant toe vanaf 2012.

Tabel 1.5 Stellingen over de toekomst, bevolking van 18+, juli 2021-(na)zomer 2022 (in procenten)[a]

	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022
Ik denk dat toekomstige generaties het slechter zullen krijgen dan wij. / Ik denk dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij.[b]				
oneens	17	17	16	11
eens	47	50	52	69
Ik ben optimistisch over mijn toekomst.				
oneens	.	.	.	18
eens	.	.	.	50
Ik vind het op dit moment moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld.				
oneens	.	.	.	19
eens	.	.	.	61
Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter.				
oneens	.	.	.	11
eens	.	.	.	67
Denkt u dat uw kinderen het in de toekomst beter of slechter krijgen dan uzelf nu?[c]				
veel / een beetje slechter	35	41	46	.
veel / een beetje beter	22	19	16	.

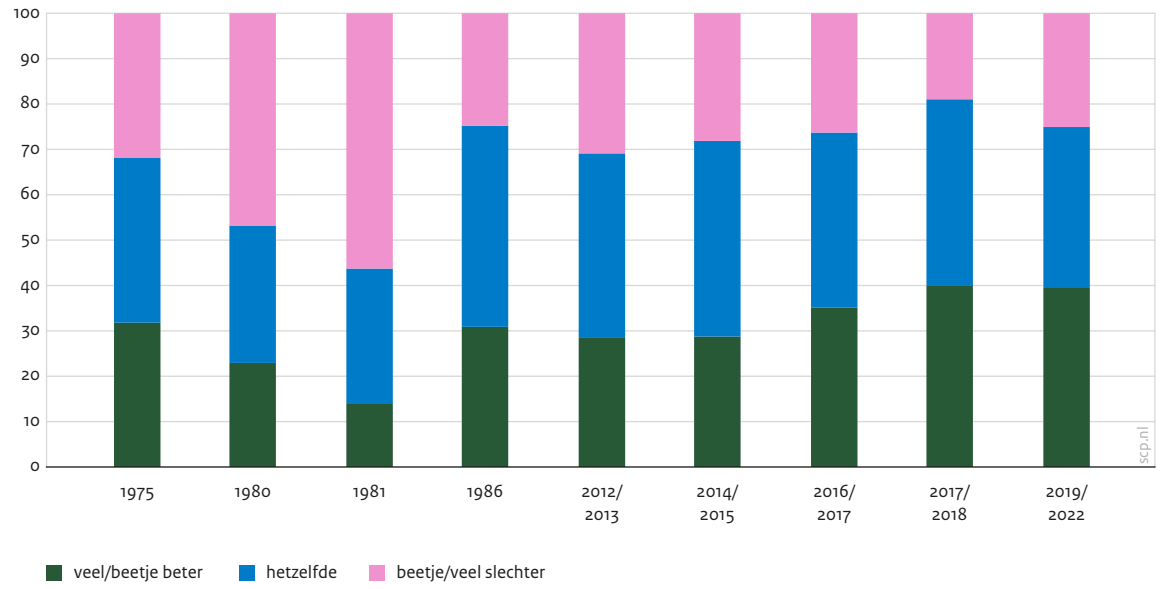
a Elk van de stellingen had een antwoordschaal van 1 (helemaal eens) tot 5 (helemaal oneens). De antwoordcategorieën helemaal (on)eens en (on)eens zijn samengenomen. De percentages eens en oneens tellen samen met niet eens, niet oneens en geen antwoord op tot 100%.

b In de meting van 2022 is de vraag een klein beetje gewijzigd.

c Deze vraag is alleen voorgelegd aan respondenten met kinderen tot en met 21 jaar. Het percentage veel slechter, een beetje slechter, een beetje beter, en veel beter tellen samen met hetzelfde en 'weet niet' op tot 100%.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Figuur 1.11 Verwachting over de toekomst van kinderen,[a] bevolking van 18+,[b] 1975-2022 (in procenten)[c]

a Vraagstelling: 'Denkt u dat uw kinderen het in het algemeen veel beter, een beetje beter, een beetje slechter of veel slechter zullen krijgen dan nu, of blijft het hetzelfde?' (In 1986 en eerder: veel/beetje beter etc. 'dan U').
b Deze vraag is alleen voorgelegd aan respondenten met kinderen tot en met 11 jaar.
c De data is gewogen vanaf 2004. Anders dan in andere figuren zijn de gegevens tussen 2019 en 2022 samengevoegd vanwege onvoldoende waarnemingen in de individuele metingen.

Bron: CV '75-'19/'22

Slot: De stemming in perspectief

> 'Het Nederlandse volk (...) hecht grote waarde aan het parlementaire stelsel. Maar het is allerminst tevreden over de wijze waarop ons politiek systeem werkt en deze ontevredenheid openbaart zich op tal van wijzen. (...) Het onbehagen met betrekking tot het bestaande politieke stelsel gaat gepaard met een opmerkelijk negatieve stemming van de Nederlandse staatsburger ten opzichte van zijn overheid.' (Sociaal Wetenschappelijk Instituut VU Amsterdam 1967)

Onvrede en pessimisme zijn van alle tijden

Met bovenstaand citaat opende 'De Nederlandse kiezers in 1967', een van de eerste Nederlandse verkiezingspublicaties, van de Vrije Universiteit Amsterdam. En sinds 1967 zijn er nog vaak soortgelijke bespiegelingen geschreven op basis van opinie- of kiezersonderzoek. Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw was steeds een grote groep Nederlanders cynisch over de politiek en haar vermogen om naar burgers te luisteren. Ondanks schommelingen in het politiek vertrouwen, was er altijd een groep met onvrede over de politiek of het functioneren van de regering. Het idee dat de normen en waarden in Nederland achteruitgaan, is niet iets van de laatste jaren, maar was er sinds 1975 steeds. En het aandeel dat somber is over de richting van het land is sinds 2008 bijna altijd groter dan het aandeel dat optimistisch is.

Stemming in 2023 negatiever in vergelijking met eerder

Dat gezegd zijnde, zien we dat de onvrede of het pessimisme op bepaalde momenten groter is dan op andere. De economische crisis van begin jaren tachtig was bijvoorbeeld een tijd waarin men somberder dan gemiddeld was over toekomstige generaties. In de periode 2002-2004 was er een wat langere periode met laag politiek vertrouwen. En ook in de periode vanaf 2021, waarin we nu zitten, lijkt de stemming negatiever dan eerder,

vooral die over de politiek en de richting van het land. Het vertrouwen in de politiek ligt in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar laag, de tevredenheid met het functioneren van de democratie is iets lager en het aandeel dat somber is over de richting van het land is relatief hoog.

Vertrouwen in elkaar en redelijk tevreden met de democratie

Toch zien we tegelijkertijd ook positieve constanten in het publieke gemoed: een grote groep Nederlanders heeft vertrouwen in anderen en dat aandeel lijkt redelijk stabiel sinds het begin van de SCP-metingen in 1996. Een meerderheid toont zich tevreden met het functioneren van de democratie en daarin is, afgezien van de dip vanaf 2021, sinds de jaren zeventig geen trendmatige daling te zien. En naast alle problemen noemen mensen sinds 2008 óók dat Nederland een welvarend land is, met een goede verzorgingsstaat waarin mensen bereid zijn elkaar te helpen.

Vijftig jaar onderzoek naar wat burgers denken en vinden

Het SCP doet al vijftig jaar onderzoek naar de publieke opinie en kijkt daarbij onder meer naar wat Nederlanders vinden van de politiek en de maatschappij. Wanneer we de onderliggende databestanden en rapportages hierover door de tijd heen bekijken, zien we dat de focus en vraagstelling door de tijd soms zijn verschoven. Waar in de jaren zeventig en tachtig de interesse uitgaat naar houdingen over de verzorgingsstaat en participatie, is er vanaf eind jaren negentig en vooral sinds de start van het COB in 2008 meer aandacht voor sociaal en institutioneel vertrouwen en voor beoordelingen van de manier waarop het land zich ontwikkelt. Die veranderingen in waarop gefocust wordt, zegt natuurlijk net zo goed iets over de tijdgeest als dat de uitkomsten van opinieonderzoek dat doen. We hebben er geen uitgebreide studie naar gedaan, maar het succes van Robert Putnams essay *'Bowling Alone: America's Declining Social Capital'* (1995) zal vast hebben bijgedragen aan de toegenomen aandacht voor sociale cohesie en institutioneel vertrouwen vanaf eind jaren negentig.

De aandacht in het COB voor wat burgers vinden van de politiek en de maatschappij heeft alles te maken met de tijdgeest, in dit geval de tijdgeest na de grote electorale verschuivingen van 2002, waarbij de Lijst Pim Fortuyn 26 zetels won en in de Tweede Kamer kwam. Media en politici gingen na afloop van die verkiezingen bij zichzelf te rade en vroegen zich af of zij het ongenoegen dat met de winst van de LPF zichtbaar was geworden, niet hadden moeten zien aankomen. Voor het toenmalige kabinet was het één van de redenen om te starten met de 'Belevingsmonitor Rijksbreed' (Tiemeijer 2006: 453-454), waarin de opvattingen van de burger gevolgd zouden worden. Die belevingsmonitor bleek uiteindelijk te beleidsgericht en daarom kreeg het SCP het verzoek opinieonderzoek te doen. Het idee was dat als de overheid zou weten wat er leeft en speelt, ze zou kunnen inspelen op de wensen, behoeftes en verwachtingen van burgers (Dekker 2009: 10).

De veronderstelling daarbij is dat wie de publieke opinie volgt en erop anticipeert, onvrede zou kunnen voorkomen of grote electorale veranderingen of politieke protesten zou kunnen voorspellen. Dat zijn echter verwachtingen die opinieonderzoek niet kan waarmaken. Houdingen en beoordelingen zijn geen gedrag, hoogstens een voedingsbodem of aanleiding voor mensen om iets te doen of iets te laten. Zo laat kiezers- en opkomstonderzoek zien dat wie opkomst- en kiesgedrag wil begrijpen ook moet kijken naar de context van de verkiezingen (staat er iets op het spel, waar gaan de verkiezingen over) en het aanbod van politieke partijen. Dat geldt ook bij de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023: wie wil begrijpen waarom kiezers stemden zoals ze deden, moet kijken naar hun opvattingen en houdingen (zoals we in het COB doen), maar ook naar de opstelling en het gedrag van politieke partijen en politici, de (media)dynamiek in de campagne en de context (meer dan tien jaar regeringscoalities van middenpartijen, de val van een kabinet over immigratie). Niet alleen bij stemgedrag spelen vraag, aanbod en context een rol, dat geldt ook voor andere vormen van politieke participatie. Onderzoek naar protestgedrag laat zien dat onvrede een voedingsbodem voor actie kan zijn, maar dat tussen onvrede en protest nog een heel proces van mobilisatie zit (Van Stekelenburg en Klandermans 2013). In de volgende twee hoofdstukken gaan we in op politieke en maatschappelijke participatie (hoofdstuk 2) en protest (hoofdstuk 3) en kijken we onder meer hoe (on)tevredenheid en pessimisme samenhangen met gedragsintenties en gedrag.

02

Meedoen aan samenleving en politiek

Kernpunten

Politieke en maatschappelijke participatie in Nederland: De meeste Nederlanders stemmen en doen weleens iets voor hun buren. Aan andere politieke activiteiten (zoals een handtekeningen-actie of demonstratie) en maatschappelijke activiteiten (zoals vrijwilligerswerk) doen veel minder mensen mee. Er is ongelijkheid tussen groepen in de mate van meedoen: zo doen mensen met een hbo- of wo-opleiding vaker mee aan politieke activiteiten en aan vrijwilligerswerk.

Op basis van hoe mensen meedoen kunnen we vijf groepen onderscheiden. De grootste groep (41%) is politiek en maatschappelijk nauwelijks actief, op het stemmen bij verkiezingen na. Er is ook een grote groep (37%) die politiek niet heel actief is – buiten het stemmen om – maar wel relatief vaak aan vrijwilligerswerk doet. Dan zijn er twee kleinere politiek actievere groepen (resp. 5% en 9%): een is actief in veel (institutionele) politieke activiteiten (en vaker bij debatdeelname en contacteren politicus of ambtenaar) en doet vaker aan vrijwilligerswerk. De andere actieve groep doet vooral mee aan niet-institutionele vormen van politieke participatie (zoals demonstraties) en participeert maatschappelijk minder. Er is nog een kleine groep (8%) die zich vooral voor buren inzet en minder politiek actief is.

Hoe Nederlanders meedoen is niet eenduidig gerelateerd aan politieke en maatschappelijke onvrede. Er zijn veel mensen die somber zijn over samenleving en politiek, maar niet erg politiek of maatschappelijk actief zijn. Er is een kleine niet-institutioneel politiek actieve groep met laag vertrouwen, hoog pessimisme en weinig ervaren politieke responsiviteit. De kleine groep die aan veel (institutionele) politieke activiteiten meedoet, heeft een hogere mate van politieke interesse, gemiddeld politiek vertrouwen en gemiddeld maatschappelijk pessimisme. Of en hoe onvrede zich uit in politieke actie hangt af van de persoonlijke situatie en de politieke en maatschappelijke context. Het actief meedoen vraagt om middelen, een aanleiding en een doel.

Inleiding

In hoofdstuk 1 zien we dat de meerderheid van de Nederlanders het de verkeerde kant op vindt gaan met ons land en de politiek in Den Haag een onvoldoende geeft. Daar maken politici en beleidsmakers zich zorgen over, omdat deze maatschappelijke en politieke onvrede negatieve gevolgen kan hebben voor de samenleving en overheid (zie ook COB 2023|1: 30). In het publieke debat horen we in deze context steeds vaker de term 'afgehaakten' terug. De eerste waarschuwing daarvoor is te lezen in het rapport van de staatscommissie parlementair stelsel (Remkes et al. 2018: 85). Het rapport stelt dat groepen in de samenleving dreigen af te haken, of dat al zijn.

Dit beeld is nader uitgewerkt in de *Atlas van Afgehaakt Nederland*. Het verlies van vertrouwen in de 'mainstream politiek' en de ervaring dat de politiek er niet voor hen is, kan er bij bepaalde groepen voor zorgen dat ze afhaken (De Voogd en Cuperus 2021: 13). Zo kan onvrede ertoe leiden dat mensen thuisblijven bij verkiezingen (Dekker en Den Ridder 2021) of zich afkeren van de samenleving (Bal en Van den Bos 2018). Tegelijkertijd kan onvrede ook een stimulans zijn voor politieke participatie, zoals demonstreren, het tekenen van een petitie (Van Stekelenburg en Klandermans 2013) of het stemmen op (door auteurs van de *Atlas* zo genoemde) 'buitenstaanderspartijen'.[19] Mensen die een stem uitbrengen op deze partijen worden door de auteurs als afgehaakt beschouwd, maar tegelijkertijd ook als 'politiek-aangehaakt'. We hebben dus te maken met verschillende tinten op het palet van aan- en afhaken (De Voogd en Cuperus 2021: 13).

Zorgen over het verval van en de verandering in de betrokkenheid van burgers bij de politiek komen vaak naar voren in het academische, publieke en politieke debat (Verhoeven 2009: 21). Het gaat dan zowel over 'passieve burgers' in een 'toeschouwersdemocratie' die de politiek (te veel) op afstand volgen (De Beus 2000), als over 'boze burgers' die op luide wijze tegen beleid in actie komen en over mensen die op onconventionele manieren politieke betrokkenheid tonen (zoals online acties of demonstraties). In plaats van deze vormen los te bezien en mensen op basis daarvan in te delen als aan- of afgehaakt, is het beter om te kijken naar deze verbreding van politieke betrokkenheid en zowel oude als nieuwe vormen van politieke activiteiten mee te nemen. Deze verschillende activiteiten kunnen voor mensen naast elkaar bestaan en onder invloed van hun opvattingen en omstandigheden wel of niet worden ingezet, soms ook tegelijkertijd (Verhoeven 2009: 41-47).

Daarnaast doet de term afhaken geen recht aan de maatschappelijke betrokkenheid die mensen kunnen tonen. Een veelgehoorde beeldspraak is dat vrijwilligerswerk 'het cement van de samenleving' is (De Bakker et al. 2023). Het is een drijvende kracht achter het maatschappelijk middenveld, zoals verenigingen, stichtingen, musea, evenementen en liefdadigheidsactiviteiten. Daarnaast kan vrijwilligerswerk sociale contacten en cohesie in de samenleving bevorderen (Van den Broek et al. 2023). Over een afname van het aantal vrijwilligers in Nederland zijn soms zorgen, al is het aandeel Nederlanders dat vrijwilligerswerk doet nog hoog in vergelijking met andere landen (Schmeets en Arends 2020, zie ook kader 2.1). Het is goed denkbaar dat iemand weliswaar een buitenstaander van het politieke leven is, maar wel maatschappelijk betrokken is. Dat zien we eveneens in onderzoek naar typen niet-stemmers: mensen die weinig politieke responsiviteit ervaren, en weinig politiek vertrouwen hebben, zijn 'zeker niet te beroerd om zich voor anderen in de samenleving in te zetten' (Krouwel et al. 2018: 15). Net als bij politieke activiteiten zijn er bij maatschappelijke betrokkenheid verschillende activiteiten en combinaties denkbaar, zoals het doen van (vooral) burenhulp en (ook) deelname aan vrijwilligersorganisaties.

19 Dat zijn 'partijen die onvrede en onbehagen met de mainstream-ontwikkeling van de samenleving representeren en die zich verzetten tegen een establishment waarvan men geen onderdeel is, of wil zijn' (De Voogd en Cuperus 2021: 12).

Kortom, meer dan over het af- of aanhaken op basis van een smalle definitie van meedoen (zoals wel of niet stemmen), gaat het om een samenspel van verschillende en alternatieve manieren van politiek meedoen en actieve betrokkenheid bij de samenleving. In dit hoofdstuk willen we dat bredere palet van aan- en afhaken in beeld brengen en een bijdrage leveren aan de bovengenoemde discussies over de mogelijke gevolgen van onvrede voor het meedoen van burgers aan politiek en maatschappij.

Naast de vraag *hoe* mensen meedoen aan politiek en maatschappij en hoe zich dat verhoudt tot onvrede, gaat het in dit hoofdstuk ook over wie meer en wie minder meedoen. Een ongelijke deelname van burgers aan het politieke besluitvormingsproces is vaak bron van zorg, omdat het zorgt voor een vertekening in de representativiteit van de besluitvorming en dat kan de democratische legitimiteit ondermijnen (Van Noije 2019). Minder aandacht gaat uit naar de nadelen van ongelijkheid in het doen van vrijwilligerswerk. Maar deze maatschappelijke inzet kent voor vrijwilligers vele voordelen, zoals meer sociale contacten, kennis en vaardigheden, voldoening en zelfvertrouwen (Dekker 1999; Wilson 2000). Een ongelijke deelname maakt dus ook dat deze voordelen van vrijwilligerswerk ongelijk verdeeld zijn.

We bespreken in dit hoofdstuk eerst wat we onder meedoen aan de politiek en de samenleving verstaan. Vervolgens brengen we de verschillende manieren van politieke en maatschappelijke participatie van Nederlanders in kaart en kijken we naar verschillen in achtergrondkenmerken. Dan brengen we de verschillende combinaties van meedoen ('participatiegroepen') in beeld en de relatie met achtergrondkenmerken en politieke en maatschappelijke onvrede. Hiervoor maken we gebruik van data uit het Nederland in Beeld enquêteonderzoek dat is uitgevoerd tussen juli 2021 en juni 2022.[20] We richten ons dus op recente verschillen tussen groepen in politiek en maatschappelijk meedoen. In kader 2.1 bespreken we politieke participatie en het doen van vrijwilligerswerk in Nederland. Daarbij kijken we, aan de hand van andere enquêtegegevens, naar de ontwikkeling in de tijd en hoe de Nederlandse cijfers zich verhouden tot die in andere Europese landen.

Actieve deelname aan samenleving en politiek

Er is een brede academische discussie over welke activiteiten wel en niet onder politieke en maatschappelijke participatie vallen (vgl. o.a. Van Deth 2014; Jager-Vreugdenhil 2011). In dit hoofdstuk kijken we naar een selectie van actieve vormen van meedoen aan de politiek en samenleving. Tot maatschappelijke participatie rekenen we het vrijwillig meedoen buiten de eigen familiekring. Het meedoen in de vorm van betaald werk en school (arbeids- en onderwijsparticipatie) blijven buiten beschouwing (zie daarvoor Van den Broek et al. 2023). We kijken naar de actieve inzet voor vrijwilligersorganisaties en het helpen van buren. Mantelzorg laten we buiten beschouwing, omdat een mantelzorger niet altijd de keuze heeft om voor een naaste te zorgen (Jager-Vreugdenhil 2011; Veldheer et al. 2012: 150). Lidmaatschappen van verenigingen nemen we eveneens niet mee, dat zien we als een minder actieve vorm van maatschappelijke betrokkenheid.

Voor politieke participatie kent de politicologische literatuur vele begrippenkaders (zie o.a. Van Deth 2014). Het uitbrengen van een stem bij verkiezingen is een van de vele vormen om politiek mee te doen. We kijken in dit hoofdstuk ook naar andere vormen van politieke participatie, zoals het contact leggen met politici of ambtenaren, het bezoeken van een debat of inspraakmoment en partijlidmaatschap.[21] Deze politieke activiteiten worden samen met stemmen ook wel institutionele participatie genoemd. Deelname aan handtekeningenacties, deelname aan een demonstratie of staking, actieve deelname aan een actiegroep en online participatie (berichten plaatsen op blogs of sociale media) zijn vormen van niet-institutionele politieke participatie (Marien et al. 2010).

20 Dit is het eerste jaarbestand van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB). Dit bestand bevat meerdere vragen over politieke en maatschappelijke participatie. In de NIB-metingen vanaf juli 2022 zijn deze vragen niet meer gesteld.

21 Bij maatschappelijke participatie zien we lidmaatschap als een passieve vorm van betrokkenheid, bij politieke participatie scharen wetenschappers het onder institutionele politieke participatie. Dat nemen wij over (Van Deth 2014).

De meeste Nederlanders stemmen en zetten zich in voor hun buren

Als we kijken naar de mate waarin Nederlanders meedoen, zien we dat de meest voorkomende vorm van politieke participatie het stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen is. 86% van de Nederlanders geeft aan te hebben gestemd bij de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021.[22] Een derde (35%) geeft aan te hebben deelgenomen aan een handtekeningenactie, een op de zes heeft contact gehad met een politicus of ambtenaar of heeft wel eens iets online geplaatst (resp. 17% en 16%). Het meedoen aan een demonstratie, debat of inspraakavond of met een actiegroep en het lidmaatschap van een politieke partij komen met 6% tot 4% beduidend minder vaak voor.

Wat betreft maatschappelijke participatie heeft 17% vrijwilligerswerk gedaan voor een sportvereniging, 7% voor een kunst- of cultuurvereniging en 34% deed een andere vorm van vrijwilligerswerk (zoals bij een organisatie voor ouderenhulp, voorleeshulp op school, of een organisatie voor dier, natuur of milieu). 95% doet iets voor hun buren en daarmee is dat de meest voorkomende vorm van maatschappelijke participatie. Mensen doen gemiddeld ruim twee dingen om hun buren te helpen (voor toelichting, zie tabel 2.1, noot e). Het meest komen voor het aannemen van pakketjes (89%) als de buren niet thuis zijn en planten water geven als de buren op vakantie zijn (58%), het minst komen voor hulp bij de administratie (9%) of hulp bij persoonlijke verzorging (3%).

Verschillen in participatie naar opleiding en leeftijd

Bij politieke participatie zijn de grootste verschillen naar opleiding en leeftijd (Van der Meer en Dekker 2011; Schakel 2021). Mensen met een hbo- of wo-opleiding geven vaker aan te stemmen (94%) dan mensen met basisonderwijs of een vmbo-opleiding (77%). Ook deelname aan handtekeningenacties, het contacteren van een politicus of ambtenaar of het online iets plaatsen zien we minder vaak bij mensen met basisonderwijs of een vmbo-opleiding. Verder zien we dat jongeren (18-34 jaar) iets minder vaak gaan stemmen (81%) of contact opnemen met een politicus (12%), maar juist weer vaker deelnemen aan een demonstratie (10%). 55-plussers zijn minder online politiek actief (10%) en doen minder vaak mee aan handtekeningenacties (30%).

Voor het doen van vrijwilligerswerk zijn ook opleiding en leeftijd belangrijke voorspellers (Wilson 2000). We zien dat mensen met een hbo- of wo-opleiding aanzienlijk vaker vrijwilligerswerk doen dan andere opleidingsgroepen (zie tabel 2.1). Dit past bij een veel gegeven verklaring voor vrijwilligerswerk, dat er soms bepaalde kennis en vaardigheden nodig zijn (Bekkers 2004). Ook zijn jongvolwassenen (18 tot 34 jaar) minder vaak actief als vrijwilliger dan de andere leeftijdscategorieën (zie ook Den Ridder 2020). Mannen doen vaker vrijwilligerswerk bij sport, vrouwen doen juist vaker overig vrijwilligerswerk. Bij burenhulp zijn er weliswaar kleine verschillen, maar in alle groepen wordt burenhulp verleend.

22 Dat is hoger dan de daadwerkelijke opkomst van 79% in 2021. Eerder onderzoek laat zien dat de gerapporteerde stemopkomst altijd iets hoger ligt dan de daadwerkelijke stemopkomst door surveysampling (wie vult een survey in) en sociale wenselijkheid (zeggen dat je gestemd hebt terwijl dat niet zo is) (Selb en Munzert 2013). Voor andere vormen van participatie kunnen gerapporteerde percentages en daadwerkelijke participatiecijfers ook afwijken. In de rest van het hoofdstuk noemen we gerapporteerde cijfers (tenzij anders vermeld).

Tabel 2.1 Politieke en maatschappelijke participatie in Nederland naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-voorjaar 2022 (in procenten en gemiddelden)[a]

	allen	geslacht		opleiding			leeftijd		
		man	vrouw	basisonderwijs, vmbo	havo/vwo, mbo	hbo/wo	18-34 jaar	35-54 jaar	≥ 55 jaar
politieke participatie[b]									
gestemd bij verkiezingen[c, d]	86	86	86	**77**	85	**94**	**81**	87	**88**
deelname handtekeningenactie	35	**32**	**37**	**20**	36	**43**	**39**	37	**30**
contact met politicus/ambtenaar	17	**20**	**14**	**10**	15	**22**	**12**	19	18
online bericht op blogs / sociale media	16	16	15	**9**	18	**18**	**21**	**18**	**10**
demonstratie	6	5	6	**2**	6	**7**	**10**	**4**	**4**
debat of inspraakavond	6	**8**	**5**	**4**	**5**	**9**	**5**	7	7
lid van politieke partij	4	**5**	**3**	**2**	**3**	**6**	3	4	4
actief in actiegroep	4	4	4	**2**	3	**5**	5	4	3
maatschappelijke participatie[e]									
deelname vrijwilligerswerk overig	34	**31**	**37**	**26**	32	**41**	**28**	**38**	34
deelname vrijwilligerswerk sport	17	**22**	**12**	**11**	18	**21**	16	**23**	**13**
deelname vrijwilligerswerk cultuur	7	7	7	6	7	8	**4**	**6**	**10**
burenhulp (gemiddelde)	2,4	2,4	2,4	**2,1**	2,4	**2,5**	**2,1**	**2,7**	2,3

a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0{,}01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, opleiding, leeftijd).

b De percentages voor politieke participatie zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de periode juli 2021-juni 2022. Vraagstelling voor stemmen: 'Heeft u gestemd bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer?' Vraagstelling voor partijlidmaatschap: 'Bent u lid van een of meer van de volgende organisaties?' 'Politieke partij'. Vragen voor andere vormen van politieke participatie: 'Heeft u in de afgelopen 12 maanden een van de volgende dingen gedaan om te proberen in Nederland dingen te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan?', 'Heeft u deelgenomen aan een handtekeningenactie?', 'Bent u naar een debat of inspraakmoment geweest?', 'Heeft u contact opgenomen met een politicus?', 'Heeft u contact opgenomen met een ambtenaar?', 'Heeft u online iets geplaatst op blogs of op sociale media zoals Facebook of Twitter?', 'Heeft u deelgenomen aan een demonstratie of staking?', 'Bent u actief geweest in een actiegroep?'.

c Het aandeel dat aangeeft te hebben gestemd bij de Tweede Kamerverkiezingen. Dat aandeel ligt hoger dan de daadwerkelijke opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2021 (79%). Zie noot 22.

d Niet-stemgerechtigden zijn hier niet meegenomen in de analyse.

e De percentages voor maatschappelijke participatie zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de periode juli 2021-juni 2022. Vraagstelling voor vrijwilligerswerk: 'Heeft u in de afgelopen 12 maanden voor een of meer van de onderstaande verenigingen of organisaties vrijwilligerswerk gedaan? Ook eenmalig helpen telt mee.' Voor vrijwilligerswerk sport gaat het om vrijwilligerswerk voor een sportvereniging, voor vrijwilligerswerk cultuur om vrijwilligerswerk voor een zang-, muziek-, toneel-, kunst- of andere hobbyvereniging of voor een organisatie voor kunst, cultuur of geschiedenis. Voor vrijwilligerswerk overig gaat het om vrijwilligerswerk voor een andere vereniging of organisatie die niet onder sport of cultuur valt (voorbeelden hiervan zijn 'organisatie voor ouderen- of gehandicaptenhulp', 'school of kinderopvang', en 'organisatie voor dier, natuur of milieu'). Vraagstelling voor burenhulp: 'Doet u weleens een of meer van de volgende dingen om uw buren te helpen?' Het kan gaan om dingen als: een oogje in het zeil houden of planten verzorgen als zij afwezig zijn, pakketjes aannemen, oppassen op de kinderen, huisdieren verzorgen of uitlaten, boodschappen doen of eten koken, klusjes in huis of in de tuin, helpen bij de persoonlijke verzorging of verpleging, helpen bij de administratie, computer of internet, iets anders. Burenhulp is een combinatie van deze manieren om buren te helpen.

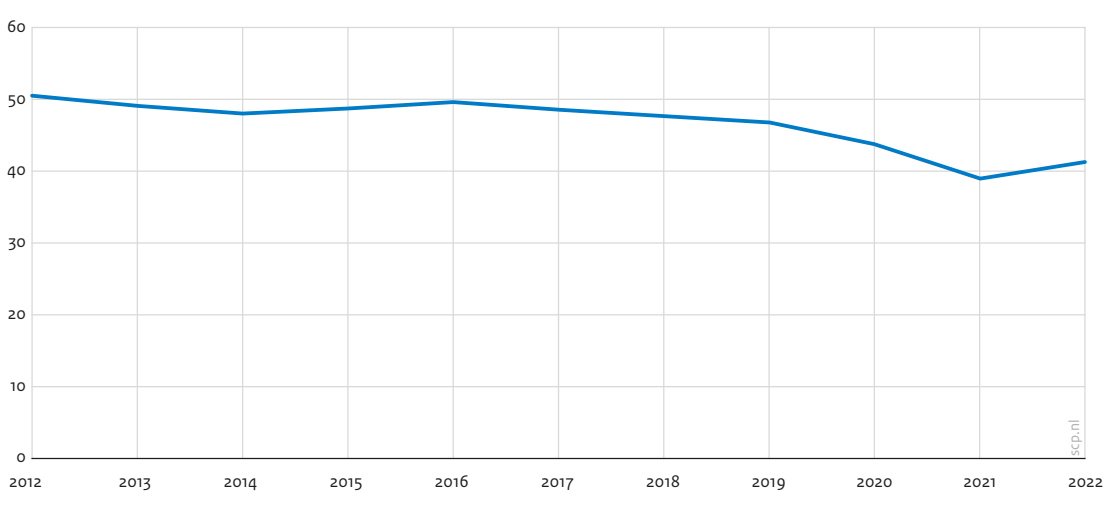
Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Kader 2.1 Maatschappelijke en politieke participatie van Nederlanders Europees en over tijd vergeleken

Lichte afname in doen van vrijwilligerswerk

Over de afgelopen tien jaar is er een lichte afname in het doen van vrijwilligerswerk. Tussen 2012 en 2019 deed ongeveer de helft van de Nederlanders minstens één keer per jaar vrijwilligerswerk. Aan het begin van de coronacrisis in 2020 daalde dat aandeel. In 2022 stijgt het vrijwilligerswerk weer, maar het is nog niet op het niveau van voor de crisis (CBS 2023).

Figuur 2.1 Vrijwilligerswerk, bevolking van 15+, 2012-2022 (in procenten)[a]

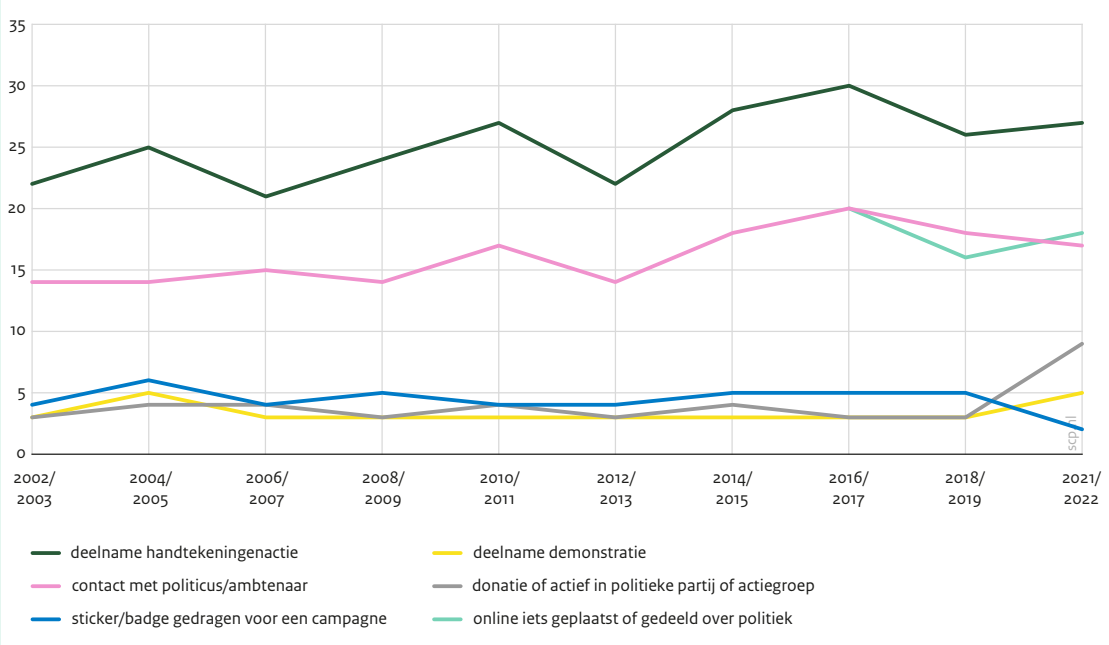
a Aandeel dat in de afgelopen twaalf maanden zich ten minste één keer vrijwillig heeft ingezet voor een organisatie of vereniging.

Bron: CBS 2012-2022

Politieke participatie grotendeels stabiel

Voor politieke participatie zien we voor de meeste vormen wat schommelingen over tijd (figuur 2.2). Er is een lichte toename van het aantal mensen dat aangeeft contact opgenomen te hebben met een politicus en dat deelgenomen heeft aan een handtekeningenactie. We weten uit ander onderzoek dat het aantal demonstraties de laatste vijftien jaar is toegenomen (zie hoofdstuk 3, Van Stekelenburg 2023), maar dat zien we niet terug in de gemiddelde deelname aan demonstraties over tijd. Ook andere vergelijkingen door de tijd laten zien dat er geen sprake is van een structurele daling van de deelname aan de politiek, niet tussen 1980 en 2000 (Dekker 2000) en ook niet daarna (Schmeets en Te Riele 2014). Ook laat ander onderzoek zien dat er een verschuiving is in het soort participatie: van meedoen in de nabijheid van de gevestigde politiek, naar meedoen op afstand ervan en naar nieuwe online vormen van meedoen (Van Houwelingen en Dekker 2017: 229)

Figuur 2.2 Verschillende vormen van politieke participatie in Nederland over tijd, bevolking van 15+, 2002-2022 (in procenten)

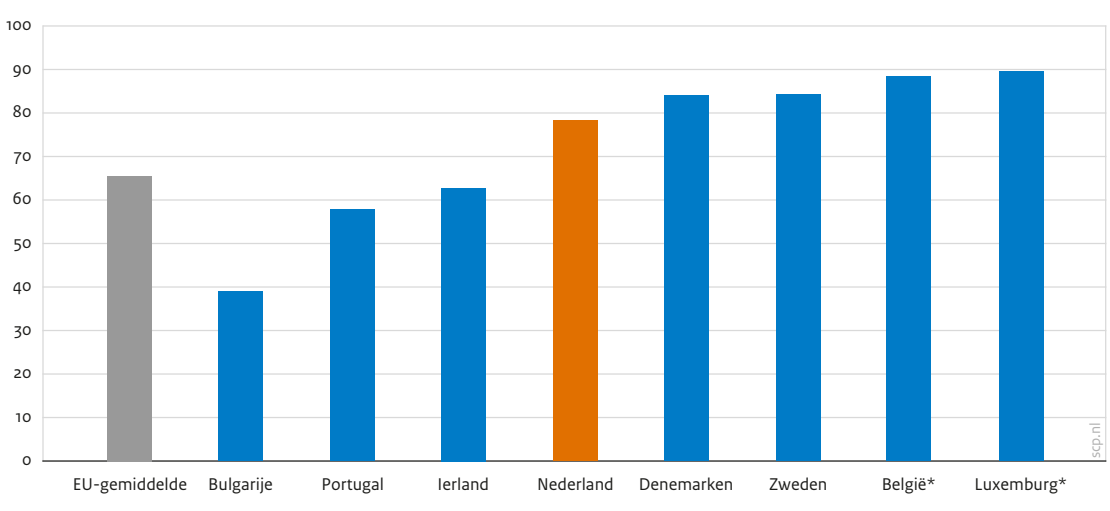

Bron: ESS 2002-2022

Opkomst verkiezingen in Nederland stabiel en hoog

In vergelijking met andere Europese landen gaan in Nederland veel mensen stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen (zie figuur 2.3 voor een selectie) en deze opkomst is stabiel sinds 2002 (Van der Meer 2021). De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen van november 2023 dit jaar was met 78% hoger dan in de meeste andere landen in Europa. Zo is de opkomst beduidend lager in Ierland (64%), Portugal (58%) en Bulgarije (39%). De opkomst is vergelijkbaar met die in Zweden en Denemarken. Luxemburg en België laten nog hogere opkomstcijfers zien, maar daar geldt een opkomstplicht. Bij de Europese verkiezingen ligt het aantal niet-stemmers in Nederland wel op een vergelijkbaar niveau als in veel andere Europese landen (zie Den Ridder en Dekker 2017: 81).

Figuur 2.3 Opkomst Tweede Kamerverkiezingen in de Europese Unie (selectie), 2018-2023 (in procenten)[a]

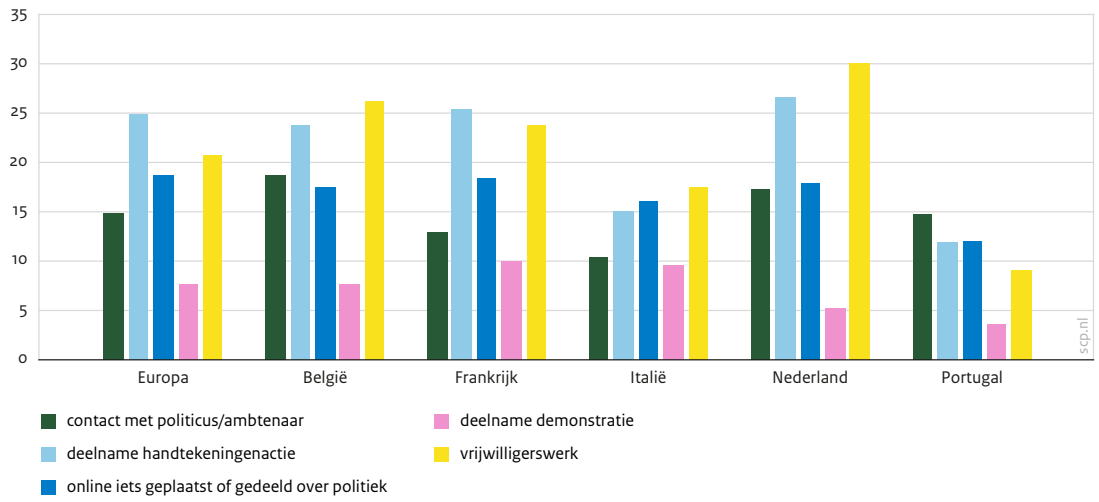
a In landen met een * geldt een opkomstplicht.

Bron: Voter Turnout Database European Union van de International Institute for Democracy and Electoral Assistance

Grote verschillen tussen landen in politiek en maatschappelijk meedoen

Als we kijken naar andere vormen van politieke participatie (figuur 2.4), dan zien we dat Nederlanders in vergelijking met bijvoorbeeld Italië en Frankrijk iets minder vaak demonstreren, maar dat bijvoorbeeld het ondertekenen van een petitie populairder is in Nederland dan in de rest van Europa. Ook zien we dat in vergelijking met andere landen in Europa het percentage dat aangeeft vrijwilligerswerk te doen in Nederland een stuk hoger is. Dit is in lijn met eerdere internationale vergelijkingen (Kuyper et al. 2019).

Figuur 2.4 Verschillende vormen van participatie in Nederland en andere Europese landen (selectie)[a] in de afgelopen 12 maanden, bevolking van 15+, 2021-2022 (in procenten)

a Dit is een beperkte selectie, bedoeld om de variatie in Europese landen zichtbaar te maken. Ook kennen deze landen dezelfde veldwerkmodus (face-to-face-interviews).

Bron: ESS 2021-2022

Inzicht in combinaties van meedoen aan de samenleving en politiek

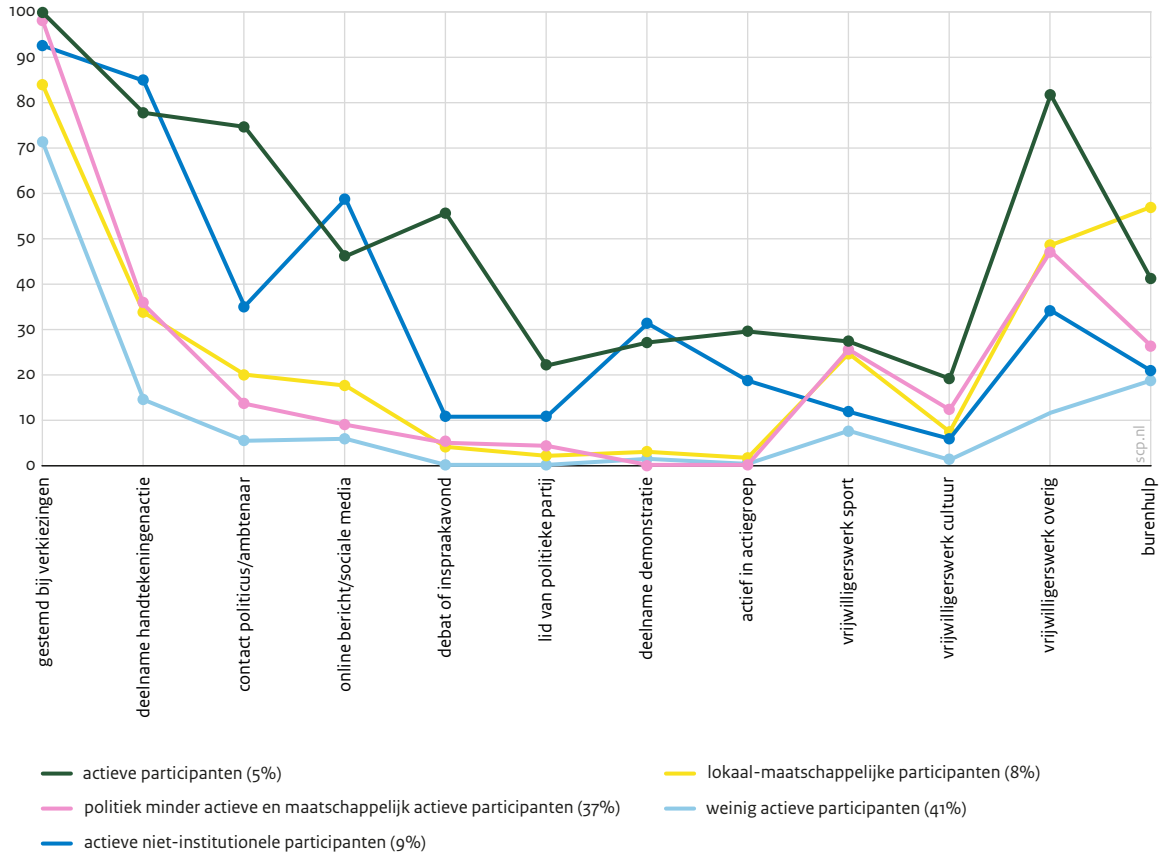
In de wetenschappelijke literatuur over politieke participatie verschuift de aandacht van onderzoek van losse vormen van participatie naar verschillende *combinaties* van politieke activiteiten (Jeroense en Spierings 2022; Verhoeven 2009). Hier zijn in de literatuur verschillende verwachtingen en zorgen over. Zo zouden nieuwe vormen van niet-institutionele politieke participatie kunnen compenseren voor de afname in institutionele vormen van politiek participatie ('political transformation', Dalton 2008). Een andere verwachting is dat vooral mensen die toch al veel participeren, de nieuwe politieke participatievormen omarmen. De zorg is dat de politieke ongelijkheid daarmee groter wordt ('political participation paradox', Hooghe en Marien 2013). Ook is er aandacht voor het idee dat de meeste burgers zich eigenlijk helemaal niet (meer) willen bezighouden met de politiek, maar vooral democratische middelen willen om aan de noodrem te trekken of bij te sturen als zij dat nodig achten ('stealth democracy', Hibbing en Theiss-Morse 2002).

Om beter inzicht te krijgen in de (combinaties van) manieren waarop mensen meedoen aan de samenleving en politiek kijken wij naast deze perspectieven ook naar maatschappelijke participatie. We onderzoeken of er groepen mensen te onderscheiden zijn op basis van de mate waarin en de manier waarop zij meedoen. Dat doen we met behulp van een latente-klassenanalyse, een methode om groepen te onderscheiden op basis van bepaalde kenmerken (in dit geval twaalf vormen van politieke en maatschappelijke participatie).[23]

23 De toewijzing van respondenten aan de verschillende latente klassen komt met een bepaalde onzekerheid; sommige respondenten behoren op basis van hun politieke en maatschappelijke participatie tot meerdere klassen. Bij de analyses die we doen met deze klassen houden we rekening met deze onzekerheid.

Onze analyse wijst op vijf verschillende participatiegroepen.[24] In figuur 2.5 is voor elk van deze groepen hun participatieprofiel te zien.[25] Wat deze groepen gemeen hebben, is dat het (overgrote) merendeel van de mensen aangeeft te gaan stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen. Verder zien we grote verschillen tussen de groepen.

Figuur 2.5 Geschatte kansen voor verschillende vormen van politieke en maatschappelijke participatie per participatiegroep, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-voorjaar 2022 (in procenten)[a]

a De geschatte kans is de kans dat mensen binnen de betreffende participatiegroep deelnemen aan de verschillende vormen van politieke en maatschappelijke participatie op basis van de latente-klassenanalyse. Binnen de groep 'weinig actieve participanten' kan het eerste punt gelezen worden als dat de kans dat mensen in deze groep gaan stemmen 71% is. Dat is een lagere kans dan voor mensen in de andere participatiegroepen. Voor burenhulp geeft het percentage het geschatte aandeel van het aantal vormen van burenhulp binnen deze groep weer, waarbij 100% alle negen vormen betekent.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

24 Het meest geschikte model is gebaseerd op een combinatie van verschillende criteria (Ferguson et al. 2020). We combineren de inhoudelijke interpreteerbaarheid en de groepsgrootte van de klassen met informatie van fit-statistieken (BIC en aBIC), de entropie en een significantietoets (de Vuong Lo-Mendel-Rubin-test). De entropie voor het gekozen model is relatief laag (0,614). Dit betekent dat er dus relatief veel onzekerheid is in het toewijzen van respondenten aan klassen en de overlap tussen de groepen vrij groot is. We zullen daarom voor de analyses met deze klassen gebruikmaken van de BCH-methode, een manier om voor deze onzekerheid te controleren. Zie tabel B2.1 (bijlage) voor een verdere toelichting op de latente klassenanalyse.

25 Daarbij is belangrijk op te merken dat dit geen vaststaande groepen zijn en dat de naamgeving onze interpretatie is van het type participatieprofiel van deze groepen. In de studie van Jeroense en Spierings (2023) is te lezen hoe Nederlanders in verschillende profielen in te delen zijn op basis van alleen hun politieke betrokkenheid. Ze kwamen tot vijf klassen, van 'inactieve burgers' tot 'uitgesproken stemmers'.

De grootste groep bevat *weinig actieve participanten* (41%). Mensen in deze groep kenmerken zich door niet politiek actief te zijn op het stemmen na (hoewel ze ook iets minder stemmen dan gemiddeld). Ook is hun maatschappelijke participatie in vergelijking met de andere groepen laag. In de tweede grote groep *politiek minder actieve en maatschappelijk actieve participanten* (37%) valt op dat mensen redelijk vaak meedoen aan laagdrempelige vormen van politieke participatie (zoals stemmen en handtekeningenacties), maar niet aan andere vormen. Verder doet deze groep relatief vaak vrijwilligerswerk.

De andere drie groepen zijn aanzienlijk kleiner. Mensen in de groep *actieve niet-institutionele participanten* (9%) zijn het meest actief in handtekeningenacties, online activiteiten en demonstraties. Deze groep participeert maatschappelijk weer wat minder. De groep *lokaal-maatschappelijke participanten* (8%) is politiek relatief weinig actief (op het stemmen na), maar is maatschappelijk actiever, en vaker dan andere groepen actief in het helpen van buren. Mensen in de kleinste groep, de *actieve participanten* (5%), zijn zowel in het politieke als maatschappelijke domein erg actief. Ze stemmen bovengemiddeld vaak en zijn actief in veel politieke activiteiten (en nemen vaker deel aan een debat, contacteren vaker een politicus of ambtenaar, of zijn lid van een politieke partij). Daarnaast doen ze relatief vaak vrijwilligerswerk.

Wie vormen deze groepen en hoe denken ze over politiek en maatschappij?

Nu we de verschillende participatiegroepen in beeld hebben, bekijken we de relatie met achtergrondkenmerken en politieke en maatschappelijke onvrede. Er zijn in de wetenschappelijke literatuur verschillende verwachtingen te vinden over de relatie tussen onvrede en participatie, en die verwachtingen spreken elkaar soms (ogenschijnlijk) tegen (Gabriel 2017: 238). Zo kan meer vertrouwen in de politiek samenhangen met meer deelname aan institutionele politieke activiteiten. Burgers die positiever tegenover de politiek staan zullen eerder geneigd zijn om mee te doen aan de gevestigde politiek. Ze verwachten dat hun inzet een verschil kan maken. Maar dat politieke vertrouwen kan tegelijkertijd ook een rem zijn voor politieke participatie. Mensen zijn tevreden en vertrouwen het de politiek toe om beslissingen te nemen (Citrin en Stoker 2018). Voor mensen die juist geen politiek vertrouwen hebben, kan onvrede over de gevestigde politiek een reden zijn om zich (ook) tot opties buiten het systeem te richten, bijvoorbeeld door mee te doen aan een demonstratie of een petitie te tekenen (Ouattara en Steenvoorden 2023). Een gebrek aan vertrouwen kan er ook toe leiden dat mensen thuisblijven bij de verkiezingen (Dekker en Den Ridder 2021). Onvrede kan ook gevolgen hebben voor de maatschappelijke betrokkenheid. De verwachting is dat mensen met meer maatschappelijk pessimisme minder vaak betrokken zijn bij vrijwilligerswerk omdat ze niet verwachten dat maatschappelijke verbeteringen mogelijk zijn (Steenvoorden 2016).

Om een beeld te krijgen van hoe verschillende vormen van politieke en maatschappelijke onvrede samenhangt met participatie, bekijken we in hoeverre er een verband is tussen participatiegroepen en vertrouwen in de regering, maatschappelijk pessimisme, ervaren politieke responsiviteit, de behoefte om meer inspraak te hebben, politieke interesse en stemintentie. Ook brengen we de groepen in verband met enkele achtergrondkenmerken (zoals geslacht, leeftijd en opleiding). Dit is enkel een verkenning om inzicht te krijgen in welke demografische kenmerken en factoren van ontevredenheid over politiek en maatschappij zich concentreren bij verschillende participatiegroepen. Het zijn beschrijvende analyses, waarbij er niet gecontroleerd is voor andere achtergrondkenmerken. Ook kunnen we met dit type onderzoek niet zeggen of bepaalde vormen van onvrede leiden tot bepaald gedrag, of dat mensen door te participeren juist meer (on)tevreden worden. Om hier een volledig beeld van te krijgen loont het om longitudinaal of experimenteel onderzoek te doen (zie bijvoorbeeld Ouattara en Steenvoorden 2023). Deze verkenning biedt voornamelijk inzicht in de verschillen en overeenkomsten tussen verschillende groepen participanten en laat zien dat er gradaties zijn in het aan- en afhaken.

In tabel 2.2 staat een aantal belangrijke verschillen in achtergronden en houdingen tussen de participatiegroepen weergegeven. We zien dat de kleinste groep, de *actieve participanten*, gemiddeld ouder is, vaker bestaat uit mannen en mensen met een hbo- of wo-opleiding. De politieke interesse ligt hoog in deze groep. Hierin herkennen we de veelgenoemde 'participatie-elite', een specifiek deel van het electoraat dat vaak komt opdagen als er meegedacht of gepraat mag worden en onder wie oudere mannen en mensen met een universitaire opleiding oververtegenwoordigd zijn (Tonkens et al. 2015).

Mensen in de andere politiek actieve groep, *de actieve niet-institutionele participanten*, behoren gemiddeld tot de jongste groep. Ze vallen verder op door weinig politiek vertrouwen, meer maatschappelijk pessimisme en ze ervaren minder politieke responsiviteit. Mensen binnen deze groep vinden vaker dan gemiddeld dat het goed is als mensen meer kunnen meebeslissen en geven relatief vaak aan een voorkeur te hebben voor GroenLinks en FvD/JA21. De groep *lokaal-maatschappelijke* participanten zijn iets jonger dan gemiddeld, maar zitten op veel achtergronden en houdingen rond het gemiddelde.

Mensen in de groep *politiek minder actieve en maatschappelijk actieve participanten* zijn ouder, hebben gemiddeld een hoger vertrouwen en willen minder vaak dan andere groepen meer inspraak. Deze groep geeft aan vaker op de VVD, het CDA of de PvdD te stemmen. Mensen in de participatiegroep *weinig actieve participanten* zijn minder vaak hbo- of wo-opgeleid, hebben vaker laag politiek vertrouwen, ervaren minder politieke responsiviteit en zijn minder vaak politiek geïnteresseerd. Ook al is deze groep politiek minder actief dan de andere participatiegroepen en stemt ze vaker dan andere groepen niet, ze is het even vaak als of vaker dan andere groepen eens met het idee dat men meer moet kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.

Geen eenduidige relatie tussen politieke en maatschappelijke onvrede en politieke participatie

Onze verkenning laat zien dat de samenhang tussen houdingen over politiek en maatschappij en politiek meedoen niet eenduidig is. Zo zijn er de politiek actieve niet-institutionele participanten met redelijk wat politieke interesse, weinig politiek vertrouwen, weinig ervaren politieke responsiviteit en veel maatschappelijk pessimisme. Maar er is ook een politiek meer actieve groep met gemiddeld vertrouwen, responsiviteit en gemiddeld maatschappelijk pessimisme. Het verschil tussen deze groepen zit in het (niet-)institutionele karakter van de politieke activiteiten. Deze twee actieve groepen zijn overigens wel bescheiden van omvang. Er zijn dus ook genoeg mensen die somber zijn over de richting van het land, maar niet uitermate politiek of maatschappelijk actief zijn. Hoewel ontevredenheid over de politiek en maatschappij een stimulans kan zijn om politiek in actie te komen, zijn ook de persoonlijke situatie en andere houdingen belangrijk. Zo vraagt actief meedoen om middelen (zoals tijd en kennis), een duidelijk gemeenschappelijk doel, gevoelens van onrechtvaardigheid en de overtuiging dat verandering mogelijk is (Van Stekelenburg 2017). Of en hoe onvrede zich omzet in politieke actie, zoals een demonstratie, hangt daarnaast ook af van de context: was er een politiek of maatschappelijk incident, wie doen er nog meer mee en wat voor aandacht is ervoor in de media (zie ook hoofdstuk 3; COB 2019|1: 22)?

Tabel 2.2 Participatiegroepen naar achtergronden en houdingen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-voorjaar 2022 (in procenten en gemiddelden)[a, b]

	leeftijd (in jaren)	% vrouw	% hbo of wo-opgeleid	% laag politiek vertrouwen[c]	% maat-schappelijk pessimistisch[d]	% lage ervaren politieke responsiviteit[e]	% hoge mate politieke interesse[f]	% wil meer inspraak[g]	over-vertegen-woordigd bij[h]
actieve participanten (5%)	54	35	63	36	56	31	53	59	
actieve niet-institutionele participanten (9%)	39	57	48	57	75	50	37	71	GroenLinks, FvD/JA21
lokaal-maatschappelijke participanten (8%)	46	52	42	30	45	32	25	57	
politiek minder actieve en maatschappelijk actieve participanten (37%)	52	52	49	22	49	26	32	49	VVD, CDA, PvdD
weinig actieve participanten (41%)	49	51	22	35	51	45	17	66	niet-stemmers
allen	49	51	39	32	53	37	27	59	

a Donkerblauw gemarkeerde percentages wijken af van alle andere groepen. Lichtblauw gemarkeerde percentages wijken af van drie andere groepen. Zie tabel B2.2 (bijlage) voor alle verschillen tussen groepen.

b In deze tabel is geen rekening gehouden met de onzekerheid van de toewijzing aan groepen. In tabel B2.2 (bijlage) zijn de cijfers te vinden waarbij wel rekening gehouden is met deze onzekerheid. Exacte percentages wijken af, maar verschillen tussen groepen zijn grotendeels vergelijkbaar.

c Vermeld zijn percentages van de scores 1-4 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

d Vermeld is het aandeel dat het duidelijk of iets meer de verkeerde kant op vindt gaan in antwoord op de vraag 'Gaat het over het algemeen de verkeerde of goede kant op in NL?'. De antwoordoptie 'ik weet het niet' is buiten beschouwing gelaten.

e We namen het gemiddelde over drie stellingen over responsiviteit (1-5 schaal): 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'; 'De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'; 'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'. Vermeld is het aandeel dat op dit gemiddelde tussen de 1 en 2,5 scoort.

f Vermeld is het percentage mensen dat aangeeft niet (1) of een beetje (2) geïnteresseerd te zijn in nieuws over de politiek op een schaal die loopt van 1 (niet geïnteresseerd) tot 5 (heel erg geïnteresseerd).

g Vermeld is het aandeel dat aangeeft het (helemaal) eens te zijn op een schaal die loopt van 1 (helemaal eens) tot 5 (helemaal oneens) in antwoord op de vraag: 'Het zou goed zijn als men meer kan meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.'

h Oververtegenwoordigd betekent dat deze participatiegroep vaker dan de meeste andere groepen aangeeft dat ze voor deze partij(en) zouden stemmen.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Slot: Evenredige deelname aan politiek belangrijk voor democratie

De meeste Nederlanders stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen en helpen hun buren. Ze doen minder mee aan andere politieke activiteiten (zoals een demonstratie of inspraakavond) en maatschappelijke activiteiten (zoals vrijwilligerswerk). De meer politiek actieve groepen zijn klein en komen in twee vormen: de een actief in allerlei vormen van politieke deelname (en meer in institutionele vormen, zoals contact met politicus of ambtenaar, debatavond of lidmaatschap van een politieke partij) en in het doen van vrijwilligerswerk. De andere groep is actief in meer niet-institutionele vormen van politieke participatie (naast demonstraties, ook online activiteiten en handtekeningenacties).

We leren dus dat er vele manieren zijn waarop Nederlanders kunnen meedoen aan de samenleving en politiek. Het beschrijven van deze groepen in termen als aan- of afhaken, doet geen recht aan deze diversiteit; het veronderstelt dat mensen altijd volop of juist nooit meedoen. Er zijn juist vele tinten op het palet aan activiteiten, en vrijwel niemand doet helemaal niet mee. Daarnaast leren we, ook door het vele onderzoek dat hier geen sluitend antwoord op heeft, dat ontevredenheid over politiek en maatschappij zich niet eenduidig vertaalt in bepaalde vormen van politiek meedoen. Er is een samenhang, maar onvrede kan zich uiten in diverse vormen van politiek meedoen en is afhankelijk van de persoonlijke situatie, iemands opvattingen en maatschappelijke en politieke context (Gabriel 2017; Ouattara en Steenvoorden 2023; Van Stekelenburg 2017).

Naast de vraag op welke manieren mensen meedoen aan de politiek en maatschappij, vroegen we in dit hoofdstuk ook aandacht voor wie er wel en niet meedoen. Ongelijkheid in maatschappelijke en politieke deelname kan een probleem zijn. Voor vrijwilligerswerk is dat zo wanneer bepaalde groepen niet de vruchten plukken van de voordelen van vrijwilliger zijn (zie Wilson 2020). En politieke ongelijkheid zorgt ervoor dat voorkeuren en belangen van verschillende groepen niet goed vertegenwoordigd worden en leidt tot een vertekening in overheidsbeleid (Schakel 2021). In dit slot richten we ons op de betekenis en gevolgen van een ongelijkheid in politiek meedoen.

Ongelijkheid in politieke deelname onwenselijk

Net als in veel ander onderzoek (Van der Meer en Dekker 2011; Schakel 2021), vinden ook wij dat politieke deelname ongelijk is verdeeld en dat er een zogenoemde 'participatie-elite' is: een actieve groep die binnen de institutionele kaders participeert en waarin oudere mannen met een hbo- of wo-opleiding oververtegenwoordigd zijn. We weten uit eerder onderzoek dat mensen met enkel basisonderwijs of vmbo (die ook vaker vinden dat er niet naar ze geluisterd wordt) ook daadwerkelijk minder goed vertegenwoordigd zijn (Bovens en Wille 2011). Deze ongelijkheid is een probleem voor de representatieve democratie: een evenredige deelname van burgers is van belang voor de representativiteit van de politieke besluitvorming en daarmee voor de democratische legitimiteit (Van Noije 2019).

Verschillende redenen voor (niet) meedoen

We kunnen op basis van ons onderzoek niet zeggen of de gevonden ongelijkheid in politiek meedoen komt omdat mensen niet mee willen doen, omdat ze liever op andere manieren willen meedoen, of dat ze de kansen niet krijgen om mee te doen en er dus ongelijke toegang is. In dat laatste geval is het dan namelijk niet zo dat bepaalde groepen zijn afgehaakt, maar dat er ongelijkheid is in de 'kansen om "in te haken"' (Bokhorst 2023). Die ongelijkheid is er bijvoorbeeld naar inkomens-, opleidings- en herkomstgroepen. Zo wijst Tiemeijer (2023) erop dat mensen met veel onzekerheid over hun financiële situatie niet mee kunnen doen, omdat ze niet de mentale ruimte en tijd hebben om zich actief in te zetten voor de politiek, ze zijn aan het overleven (Tiemeijer 2023). Ook zien we in veel onderzoek terug dat mensen met een praktische opleiding vaker vinden dat de politiek niet naar ze luistert, ver van ze af staat en op hen neerkijkt, wat er voor deze groep toe kan leiden dat ze niet (meer) meedoen (Noordzij 2021). Daarnaast kunnen mensen zich vanwege hun herkomst door de politiek uitgesloten voelen en ervaren dat er geen ruimte is om thema's als inclusie, racisme en discriminatie te benoemen en om die reden niet meedoen (Dagevos en Vermeulen, te verschijnen).

Er is dus meer aandacht nodig voor groepen die structureel ondervertegenwoordigd dreigen te raken. Daarnaast is het belangrijk oog te hebben voor de manieren waarop mensen betrokken zouden willen en kunnen zijn bij de politiek en wat zij nodig hebben om dat te bereiken. Het kan namelijk zo zijn dat mensen liever op andere manieren aan de politiek willen meedoen. De meerderheid van de Nederlanders vindt immers dat het goed zou zijn als burgers meer kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties (zie tabel 1.3). Tegelijkertijd houden de meeste mensen zich liever niet bezig met de politiek, al kan het volgens hen soms wel nodig zijn om in te grijpen (Hibbing en Theiss-Morse 2002). Ze willen gehoord worden, zich vertegenwoordigd voelen, maar niet zozeer (altijd) actief meedoen (Van Noije en Den Ridder, te verschijnen). De politiek besteden mensen het liefst uit aan bekwame politici binnen de representatieve democratie, met als wens dat de politiek echte aandacht heeft voor wat er voor mensen toe doet ('attentive democracy', Hibbing et al. 2023). Een noodzakelijke taak van de representatieve democratie is om ook de mensen te horen die niet zelf actief meedoen, om zo de politieke ongelijkheid te verkleinen.

Democratische innovaties als oplossing?

Om deze noodzakelijke taak beter in te vullen worden de laatste tijd het bindend correctief referendum en het burgerberaad vaak genoemd als democratische innovaties om burgers meer te betrekken bij het nemen van besluiten, ze meer invloed te laten hebben en de responsiviteit te verhogen (Van Noije en Den Ridder, te verschijnen). Ook bij deze democratische innovaties is de vraag wie er wel en wie er niet meedoet minstens zo belangrijk als de vraag hoeveel mensen er meedoen. Het correctief referendum heeft brede steun onder de bevolking en zeker mensen met weinig politiek vertrouwen en degenen die alleen basisonderwijs of vmbo hebben afgerond vinden het een waardevol democratisch instrument (Den Ridder et al. 2021). En hoewel de steun voor burgerberaden ook hoog is onder deze groepen, zien we dat de deelname daaraan vooral hoog is onder mensen met een hbo- of wo-opleiding (Den Ridder et al. 2021). Het is een democratisch probleem als altijd dezelfde mensen deelnemen en dat ook nog eens mensen met bepaalde politieke voorkeuren en wensen zijn. Het blijkt in de praktijk lastig om democratische innovaties zo in te richten, dat een representatieve groep deelneemt. Maar om ervoor te zorgen dat een democratische vernieuwing ook daadwerkelijk verschillende visies en ervaringen inbrengt, is het noodzakelijk dat deze innovaties representatief zijn voor de bredere bevolking. Daarnaast is het belangrijk dat burgers op tijd worden betrokken en dat het duidelijk is wat er met de uitkomsten is gedaan (Koning et al. 2023; Den Ridder et al. 2021). Als niet aan deze randvoorwaarden wordt voldaan, kunnen nieuwe vormen van politieke inspraak de ongelijkheid in vertegenwoordiging namelijk alleen maar vergroten in plaats van verkleinen.

03

Steun voor protest en acties tegen de overheid

Kernpunten

Weinig Nederlanders zijn bereid om in actie te komen tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel. 12% van de Nederlanders geeft aan dat de kans (zeer) groot is dat ze iets zouden doen als de Tweede Kamer een wetsvoorstel behandelt dat ze zeer onrechtvaardig of verkeerd vinden. De grootste groep (72%) geeft aan dat die kans (zeer) klein is, bijvoorbeeld omdat ze vinden dat er andere manieren zijn om afkeuring te uiten (zoals verkiezingen of het tekenen van een petitie).

De steun voor demonstraties is deels afhankelijk van de inhoud en voornamelijk van de vorm. Mensen die het oneens zijn met de inhoud van een demonstratie keuren deze iets vaker af. Maar mensen keuren vooral demonstraties af waar geweld wordt gebruikt door demonstranten (zoals het gooien van vuurwerk en het vernielen van auto's). Een kleine groep vindt gewelddadige demonstraties soms wel te rechtvaardigen.

Bijna niemand steunt het verstoren van een Tweede Kamervergadering. Het aandeel dat het hinderen van de Tweede Kamer door *anderen* zou accepteren bij een in hun ogen onrechtvaardig besluit is klein (4%). De grootste groep (48%) keurt dat af. 22% neemt een middenpositie in. Voor 15% hangt het af van het besluit.

Een minderheid steunt het nemen van harde acties tegen de overheid. 30% geeft aan dat er hardere actie nodig is als de overheid keer op keer niet luistert. 18% geeft aan dat het hele systeem het beste omvergeworpen kan worden omdat de overheid niet functioneert. 6% geeft aan dat de overheid het verdient om hard (desnoods met geweld) aangepakt te worden. Bij sommigen is de onvrede over het functioneren van de overheid en de dagelijkse politiek dermate groot, dat ze grote verandering wensen.

Politieke en maatschappelijke onvrede hangt samen met steun voor harde acties. Mensen met minder politiek vertrouwen keuren het verstoren van een vergadering en harde acties tegen de overheid minder vaak af. Een gebrek aan ervaren responsiviteit versterkt de steun voor harde acties tegen de overheid.

Inleiding

In hoofdstuk 2 bespraken we verschillende manieren om mee te doen aan de samenleving en politiek. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op vormen van protest en actie waarmee burgers hun afkeuring kunnen laten blijken van (voorgenomen) overheidsbeleid en ongewenste maatschappelijke ontwikkelingen. Hoewel het aantal mensen dat demonstreert in absolute zin klein is, is het aantal demonstraties sinds 2008 gestegen (Ministerie van BZK 2021). De kern van het grondrecht tot demonstreren is dat burgers in vrijheid hun mening kunnen laten horen. Er zijn de laatste jaren zorgen bij demonstranten en instanties dat deze steun niet onvoorwaardelijk is. De steun voor de vrijheid van demonstreren lijkt soms afhankelijk te zijn van het verloop en de inhoud van de demonstratie (Nationale ombudsman 2018; College voor de Rechten van de Mens 2018; I&O Research 2022).[26]

Tegelijkertijd maken autoriteiten en beleidsmakers zich zorgen over demonstraties die de grenzen van de wet opzoeken of zelfs overschrijden. Normoverschrijdend protest kan zowel gewelddadig (bedreiging, rellen, vernieling) als niet-gewelddadig (wegblokkades, het vreedzaam bezetten van gebouwen) zijn (Shuman et al. 2021). De afgelopen vijf jaar waren er in Nederland demonstraties die veel media-aandacht trokken vanwege het ontregelende karakter ervan, denk aan de actie van de zogenoemde 'blokkeerfriezen' die bussen met anti-zwartepietdemonstranten tegenhielden (2018), blokkades van snelwegen door boeren en de vernieling van een provinciehuis (2019), rellen in de coronatijd (2020-2021) en de blokkades van de A12 door Extinction Rebellion in 2022 en 2023.

Het is lastig vast te stellen of de normen bij demonstraties steeds meer worden overschreden en er meer geweld is dan vroeger. In de jaren zestig tot tachtig werden onder meer krakersrellen en demonstraties tegen kernwapens gekenmerkt door gewelddadig politiek activisme. Vanaf eind jaren tachtig trad de Wet openbare manifestaties in werking, waarin is vastgelegd dat organisatoren van demonstraties de autoriteiten op de hoogte moeten stellen (Roorda et al. 2015). Sommigen stellen dat de omgang tussen demonstranten en autoriteiten verhardt en geweld tegen en door de politie toeneemt. Ook neemt het aantal spontane, niet bij autoriteiten aangemelde demonstraties toe (Van Benthem et al. 2023; Van Stekelenburg 2023). Naast normoverschrijdingen vrezen beleidsmakers dat de onvrede van burgers zich niet (alleen) richt op beleid en maatregelen van de overheid, maar ook op de overheid zélf. Deze demonstraties tegen de overheid worden ook veel minder vaak aangemeld bij de autoriteiten (Van Stekelenburg 2023).

Uit onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen uit 2019 blijkt dat een aanzienlijke minderheid harde acties tegen de overheid steunt. Een derde van de Nederlanders gaf toen aan dat de overheid zo slecht functioneert, dat het hele systeem maar het beste omvergeworpen kan worden. Een vijfde gaf aan dat de overheid het verdient om hard aangepakt te worden, desnoods met geweld (Kuppens et al. 2019). Tijdens de coronacrisis uitte de NCTV zorgen dat er door de vele protesten en kritiek op het coronabeleid een publieke sfeer ontstond waarbij acties gericht tegen de overheid buiten de grenzen van de wet steeds meer werden goedgepraat (NCTV 2021). Ook de AIVD waarschuwt voor toenemende radicale uitingen van mensen en 'anti-institutioneel extremisme': vijandigheid tegen instituties binnen de democratische rechtsorde (AIVD 2023). Volgens de AIVD kan deze 'ondermijning van democratische instituties, samen met breed verspreid wantrouwen en het afhaken van burgers' de democratische rechtsorde in zijn voortbestaan bedreigen (AIVD 2023).

26 De zorgen gaan ook over de inperking van de ruimte voor demonstraties door autoriteiten. We richten ons in dit hoofdstuk alleen op de publieke opinie over demonstraties en bekijken niet of demonstranten belemmerd zijn in het uitoefenen van hun demonstratierecht (zie daarvoor College voor de Rechten van de Mens 2018; Nationale ombudsman 2018).

Om een bijdrage te leveren aan bovenstaande discussies over zorgen over de steun voor protesten, toenemende normoverschrijdingen en acties tegen de overheid kijken we naar de *bereidheid* om *zelf* in actie te komen en de *steun* voor acties van *anderen*. We kijken niet naar de daadwerkelijke deelname aan politieke acties en protest (dat is ook maar een klein aandeel, zie hoofdstuk 2). We beginnen dit hoofdstuk met de protestbereidheid van Nederlanders als de Tweede Kamer een in hun ogen onrechtvaardige wet aanneemt. Ook onderzoeken we de steun voor demonstraties en de mate waarin dit afhankelijk is van de aard van de demonstratie, het onderwerp en iemands eigen politieke opvattingen.[27] Vervolgens bespreken we in hoeverre mensen het gebruik van geweld bij demonstraties te rechtvaardigen vinden om invloed te hebben op beleidsmakers. We bekijken in hoeverre mensen het afkeuren als iemand een vergadering van de Tweede Kamer verstoort omdat die een besluit onrechtvaardig vindt en aan wat voor onrechtvaardige besluiten ze dan denken. We herhalen de stellingen uit 2019 over acties tegen de overheid en brengen in kaart in hoeverre mensen deze harde acties tegen de overheid steunen. Naast deze verkenning bekijken we welke beweegredenen mensen hebben voor het steunen van een verstoring en harde acties en ook waarom ze dat (niet) goedkeuren. Tot slot bekijken we voor de bereidheid tot protest, steun voor verstoring, steun voor het gebruik van geweld en acties tegen de overheid de relatie met politieke en maatschappelijke onvrede.

De steun voor gedrag van mensen zegt nog niet zoveel over de kans dat ze zelf overgaan tot dat gedrag. Of, wie en wanneer mensen daadwerkelijk gaan demonstreren of in actie komen is lastig te voorspellen (Van Stekelenburg en Klandermans 2013). Maar de bereidheid om deel te nemen aan politieke acties is wel een noodzakelijke voorwaarde voor het daadwerkelijk meedoen aan politieke acties (Kriesi en Castenmiller 1987, zie ook kader 3.1). Daarnaast zeggen de motieven voor protestbereidheid en steun iets over de opvattingen over de democratie. Deze beweegredenen zijn daarmee een aanknopingspunt voor verbeterpunten, het kan beleidsmakers en politici inzicht geven in terreinen waar, en groepen voor wie, ze tekortschieten.

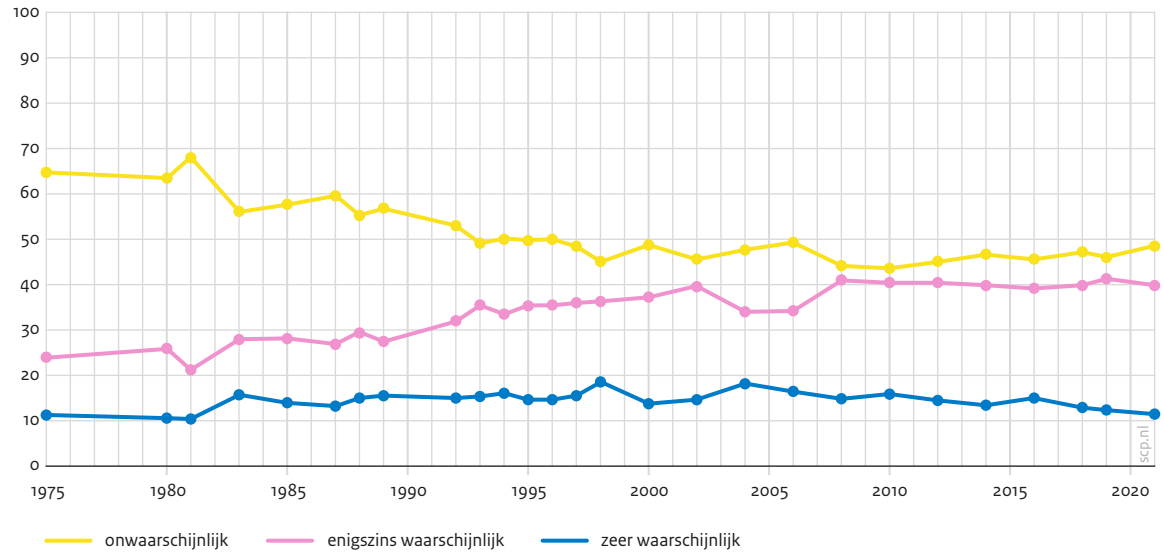
Protestbereidheid en steun voor protesten en demonstraties

Het SCP brengt al sinds 1975 de protestgeneigdheid en steun voor protest van Nederlanders in kaart. Gevraagd is hoe waarschijnlijk het is dat mensen *zelf* iets zullen doen als de Tweede Kamer een onrechtvaardige wet aanneemt (figuur 3.1) en of er steun is voor vreedzame (zit)demonstraties, bijeenkomsten en protestoptochten van *anderen* (figuur 3.2).[28] Zowel protestgeneigdheid als steun is tussen de jaren zeventig en negentig toegenomen, daarna is het min of meer stabiel. In de meest recente meting (2021/2022) geeft 11% aan dat het zeer waarschijnlijk is dat ze iets zullen doen als de Tweede Kamer een onrechtvaardige wet aanneemt. En bijna twee derde (65%) van de Nederlanders keurt het hinderen van de regering door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten goed. Het aandeel dat aangeeft zelf in actie te willen komen is altijd lager dan het aandeel dat protest van anderen steunt. En het aandeel dat daadwerkelijk deelneemt aan een demonstratie is nog lager (ongeveer 6%, zie hoofdstuk 2 en zie kader 3.1).

27 We richten ons op de publieke opinie over demonstraties en bekijken niet in hoeverre demonstranten belemmerd zijn in het uitoefenen van hun demonstratierecht (zie daarvoor CRvM 2018; Nationale ombudsman 2018).

28 We kunnen de participatiegroepen uit hoofdstuk 2 (met NIB-data) niet verbinden met protestbereidheid en steun voor protesten uit dit hoofdstuk (met LISS-gegevens). Wel weten we dat mensen in de groepen actieve niet-institutionele participanten en actieve participanten vaker deelnemen aan een demonstratie (resp. 31% en 27%) dan mensen uit de andere participatiegroepen (0% tot 3%, zie figuur 2.1).

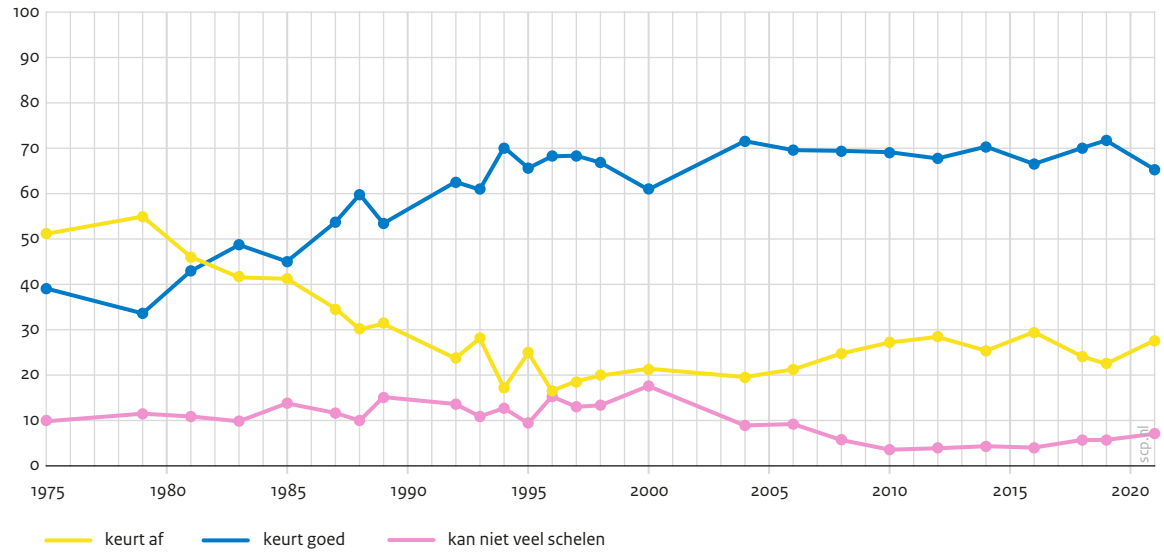
Figuur 3.1 Protestgeneigdheid,[a] bevolking van 18+,[b] 1975-2022 (in procenten)[c]

a Vraagstelling: Hoe waarschijnlijk is het dat u werkelijk iets zou proberen te doen, als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen? Zou dat zeer waarschijnlijk zijn, enigszins waarschijnlijk of onwaarschijnlijk? Antwoorden 'weet niet' en 'geen antwoord' zijn buiten beschouwing gelaten.
b 1985 en eerder: bevolking van 18-74 jaar.
c De data is gewogen vanaf 2004.

Bron: CV '75-'19/'22

Figuur 3.2 Steun voor vreedzaam protest,[a] bevolking van 18+,[b] 1975-2022 (in procenten)[c]

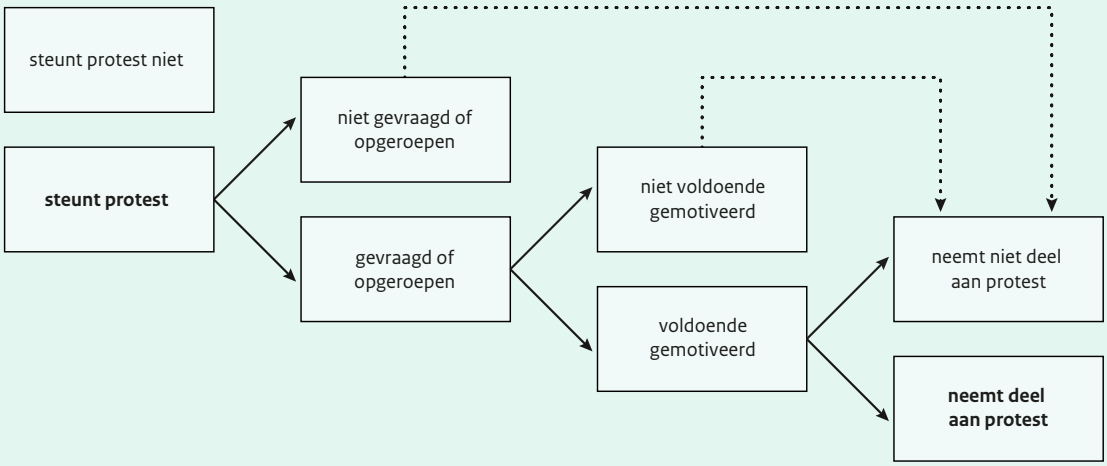
a Vraagstelling: Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij zijn werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af? De optie 'kan niet veel schelen' werd niet expliciet genoemd. Antwoorden 'weet niet' en 'geen antwoord' zijn buiten beschouwing gelaten.
b 1985 en eerder: bevolking van 18-74 jaar.
c De data is gewogen vanaf 2004.

Bron: CV '75-'19/'22

Kader 3.1 Steun voor protest en protestdeelname

De actie- en protestgeneigdheid en steun voor protest geven meer een basishouding aan dan dat ze daadwerkelijk protest en gedrag voorspellen (vgl. COB 2019|4). Het aandeel mensen dat gaat protesteren of demonstreren is veel lager dan het aandeel Nederlanders dat aangeeft protestgeneigd te zijn en protest te steunen (zie o.a. COB 2008|1). De vraag of, welke en wanneer mensen daadwerkelijk gaan demonstreren of in actie komen is veel moeilijker in kaart te brengen. Klandermans en Oegema (1987) stellen dat degenen die steun uitspreken voor het protest het zogenaamde 'mobilisatie-potentieel' zijn. Van alle mensen die een protest steunen, zal maar een deel gemobiliseerd worden om mee te doen. Ze moeten via bijvoorbeeld media, e-mail of persoonlijke contacten opgeroepen of gevraagd worden. Vervolgens moet deze groep ook nog voldoende gemotiveerd zijn om daadwerkelijk in actie te komen. De kosten van de deelname (bijvoorbeeld tijdsinvestering, geld, sociale kosten) moeten opwegen tegen de opbrengsten. Van de mensen die opgeroepen of gevraagd worden en die voldoende gemotiveerd zijn, zal uiteindelijk nog een deel drempels ervaren om ook daadwerkelijk naar het protest te komen, bijvoorbeeld omdat ze ziek zijn of moeten werken op de dag van het protest (zie schematische weergave figuur 3.3, Van Stekelenburg en Klandermans 2013). De steun voor protest is dus niet voldoende om deelname aan het protest te voorspellen, maar het is wel een noodzakelijke voorwaarde om deelname aan protest te begrijpen.

Figuur 3.3 Het proces van steun voor protest tot deelname aan protest

Bron: SCP-bewerking en -vertaling van figuur uit Van Stekelenburg en Klandermans (2013)

Weinigen zijn bereid om in actie te komen tegen onrechtvaardig wetsvoorstel

Ook voor dit COB-bericht vroegen we hoe groot de kans is dat mensen iets zouden doen als de Tweede Kamer een naar de mening van de respondent onrechtvaardig wetsvoorstel behandelt. 10% denkt dat de kans om hiertegen in actie te komen groot is, 2% geeft aan dat de kans zeer groot is. Bijna driekwart geeft aan dat die kans (zeer) klein is.[29] 17% geeft aan het niet te weten. Door verschillen in vraagstelling en antwoordcategorieën kunnen we deze cijfers niet vergelijken met eerder (figuur 3.1). Mensen met basisonderwijs of een vmbo-opleiding geven minder vaak aan dat de kans (zeer) groot is dat ze iets zouden doen (tabel 3.1). We vinden geen verschillen tussen andere groepen.

Tabel 3.1 Protestbereidheid naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)

	(zeer) groot[a]
allen	12
geslacht	
man	13
vrouw	10
leeftijd	
18-34 jaar	16
35-54 jaar	10
≥ 55 jaar	11
opleiding	
basisonderwijs, vmbo	**5**
havo/vwo, mbo	14
hbo/wo	15
stemintentie[b]	
VVD	7
D66[c]	17
CDA/CU[c]	8
GroenLinks-PvdA	19
PvdD/SP[c]	16
PVV/FvD/JA21[c]	17
BBB[c]	8
niet-stemmers[c]	15

a Aandeel dat groot of zeer groot antwoordt op de stelling: 'Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?' Percentages tellen samen met klein, zeer klein en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen. We doen dat op basis van electorale blokken (zie Van der Meer 2021: 21).

c Percentages voor deze groep zijn op een beperkt aantal waarnemingen gebaseerd (< 100).

Bron: LISS augustus 2023

29 Volgens 35% van de Nederlanders is die kans zeer klein, volgens 36% klein.

Alternatieve democratische middelen veelgenoemde reden om niet te gaan protesteren

Om meer inzicht te krijgen in waarom mensen al dan niet bereid zijn iets te ondernemen tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel hebben we het antwoord op deze vraag laten toelichten. De mensen die de kans (zeer) groot achten dat ze iets zouden doen (12%), hebben we ook gevraagd om aan te geven wat ze dan zouden doen. Hier zien we zowel voorbeelden van meer traditionele en partijgebonden vormen van politieke participatie terug (bijvoorbeeld contact met een politicus), als opties buiten het systeem (bijvoorbeeld protesteren of het tekenen van een petitie).

> 'Ik zou zeker contact opnemen met de voorsteller en/of partij/fractie van diegene. Weet wel dat je er in je eentje niet veel tegen doet, maar zou ook een petitie kunnen tekenen. Afhankelijk waar het over gaat, zouden ook andere instanties, gemeente etc. benaderd kunnen worden.' (vrouw, 71 jaar, wo, grote kans)

> 'Ik zou een mail sturen naar het desbetreffende ministerie.' (vrouw, 59 jaar, hbo, grote kans)

> 'Als de democratie in gevaar komt protest, op straat, of schriftelijk.' (man, 77 jaar, wo, zeer grote kans)

Mensen die aangeven dat de kans (zeer) klein (72%) is om iets te doen tegen een wetsvoorstel dat ze zeer onrechtvaardig of verkeerd vinden, hebben vaak het gevoel dat iets ondernemen geen zin heeft of weinig effectief zal zijn. Sommigen verbinden dat ook aan het gevoel dat de politiek volgens hen toch niet luistert naar wat burgers willen:

> 'Ik heb het idee dat er niet naar burgers wordt geluisterd. Het pluche in Den Haag gaat gewoon door.' (vrouw, 66 jaar, hbo, kleine kans)

> 'Geen kans van slagen je kan er niks tegen doen als gewone burger.' (man, 30 jaar, basisonderwijs, kleine kans)

Anderen geven juist aan dat hun particuliere onvrede het actievoeren minder zinvol maakt.

> 'Ik denk vaak dat ik de enige ben met een bepaalde overtuiging en denk dan dat het geen zin heeft om van me te laten horen.' (vrouw, 31 jaar, wo, kleine kans)

> 'Omdat ik, als individu, daar toch geen enkele invloed op heb.' (man, 58 jaar, hbo, kleine kans)

Sommigen stellen dat zij niet aan zet zijn, bijvoorbeeld omdat ze het gevoel hebben dat ze onvoldoende informatie hebben, dat ze betere dingen te doen hebben, dat het ze niet (zoveel) interesseert of dat ze niet weten hoe.

> 'Ben niet goed genoeg geïnformeerd over de onderwerpen en ben niet het type dat ergens vooraan staat.' (vrouw, 62 jaar, vmbo, zeer klein)

> 'Weet niet waar te beginnen.' (man, 24 jaar, havo/vwo, kleine kans)

Ook twijfelen sommigen over de vorm van protest. Zij zien verkiezingen of het tekenen van een petitie als betere manieren om afkeuring over (voorgenomen) beleid uit te spreken.

> 'Ik zou mijn manier van stemmen op een politieke partij kunnen wijzigen naar aanleiding van dit wetsvoorstel, verder ligt het aan de situatie of ik iets zou kunnen doen.' (vrouw, 44 jaar, hbo, kleine kans)

> ‘Het moet wel een eerlijke democratie zijn. Komt er een petitie langs om ertegen te stemmen zou ik dat doen.’ (man, 70 jaar, hbo, kleine kans)

> ‘De enige manier lijkt mij om nader te onderzoeken op welke partij ik de volgende keer moet stemmen.’ (vrouw, 76 jaar, vmbo, kleine kans)

Sommigen verwijzen naar het democratisch proces. Ook al zouden zij het zelf oneens zijn, de meerderheid is volgens hen wel voor en daarom leggen ze zich neer bij het besluit en vertrouwen ze dat het democratisch proces eerlijk was. Daarmee kennen ze het democratisch systeem legitimiteit toe.

> ‘Omdat de volksvertegenwoordiging (kabinet/regering) democratisch gekozen is. En ik mij dus bij de beslissingen van de regering neer moet leggen, anders kunnen we net zo goed een communistisch of dictatuur land worden waar de niet democratisch gekozen leider de beslissingen neemt.’ (man, 67 jaar, mbo, zeer kleine kans)

> ‘Uiteindelijk is het een democratisch besluit en moet ik mij daarbij neerleggen.’ (man, 39 jaar, hbo, kleine kans)

> ‘Het gevoel dat het geen zin heeft in combinatie met het accepteren dat er gekozen mensen zitten en dat het dus niet alleen om mijn mening gaat.’ (vrouw, 62 jaar, andere opleiding, kleine kans)

Grenzen aan steun voor demonstraties?

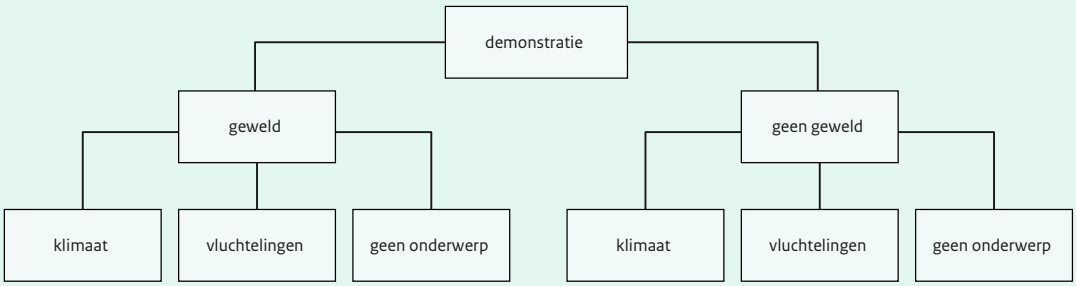
We zagen hierboven al dat de steun over het algemeen groot is voor (zit)demonstraties, bijeenkomsten en protestoptochten als anderen een wet onrechtvaardig vinden (figuur 3.2). In kritische rapporten wijzen instanties erop dat de steun voor demonstraties soms afhankelijk lijkt te zijn van het verloop en de inhoud daarvan (College voor de Rechten van de Mens 2018; I&O Research 2022; Nationale ombudsman 2018). Inhoudelijke standpunten van mensen zouden dus invloed kunnen hebben op hoe mensen tegen het demonstratierecht aankijken. Om te onderzoeken onder welke omstandigheden het meer of minder waarschijnlijk is dat mensen demonstraties goedkeuren, hebben we een surveyexperiment opgezet en op basis van wetenschappelijke literatuur enkele verwachtingen geformuleerd. In het surveyexperiment krijgen respondenten willekeurig een fictief nieuwsbericht voorgelegd over een demonstratie, dat verschilt in het gebruik van geweld en de inhoud van de demonstratie. Het voordeel van een surveyexperiment is dat we verschillende situaties op volstrekt willekeurige wijze aan respondenten kunnen voorleggen. Daarmee kunnen we het gebruik van geweld en het doel van de demonstratie van elkaar scheiden en het relatieve belang daarvan voor het goed- of afkeuren goed in beeld brengen (zie kader 3.2 voor meer uitleg).

Kader 3.2 Surveyexperiment

Omdat de meeste mensen over demonstraties horen via de media, presenteren we de fictieve situatie als een nieuwsbericht. De respondenten krijgen óf een situatie te lezen waarin geweld werd gebruikt door demonstranten, óf een situatie waarin geen geweld werd gebruikt. De demonstratie kon gaan over maatregelen tegen klimaatverandering, maatregelen tegen de komst van vluchtelingen of er werd geen onderwerp genoemd (zie tabel 3.2). Het combineren van deze opties levert zes verschillende berichten op (zie figuur 3.4). Zes willekeurig ingedeelde en in omvang gelijke groepen krijgen vervolgens het hypothetische nieuwsbericht te lezen.
Daarna krijgen zij een vraag over hun steun voor de demonstratie in het nieuwsbericht ('Keurt u dit soort demonstraties af of goed?') en hun protestbereidheid ('Hoe waarschijnlijk is het dat u aan dit soort demonstraties mee zou doen?'). Bij de vraag of mensen de demonstratie goed- of afkeuren hebben we voor elke groep ook de helft van de respondenten gevraagd hun antwoord toe te lichten.

Het idee achter een dergelijk surveyexperiment is dat de samenstelling van deze verschillende groepen vergelijkbaar is, omdat respondenten willekeurig worden toegewezen aan de groepen.[30] De verschillen in de antwoorden op de vragen na het fictieve bericht komen dus enkel voort uit de manipulatie in het surveyexperiment en niet uit de samenstelling van de groep. De gemiddelde beoordeling over alle verschillende nieuwsberichten heen toont dat 42% de demonstratie afkeurt en 39% goedkeurt (en 14% neemt een middenpositie in). Ongeveer 5% weet het niet. Deze percentages zijn pas inzichtelijk als we ze uitsplitsen naar de verschillende soorten demonstraties. Dat doen we in de hoofdtekst (en in figuur 3.5).

Figuur 3.4 Verdeling groepen voor surveyexperiment

Tabel 3.2 Experimenteel design surveyexperiment

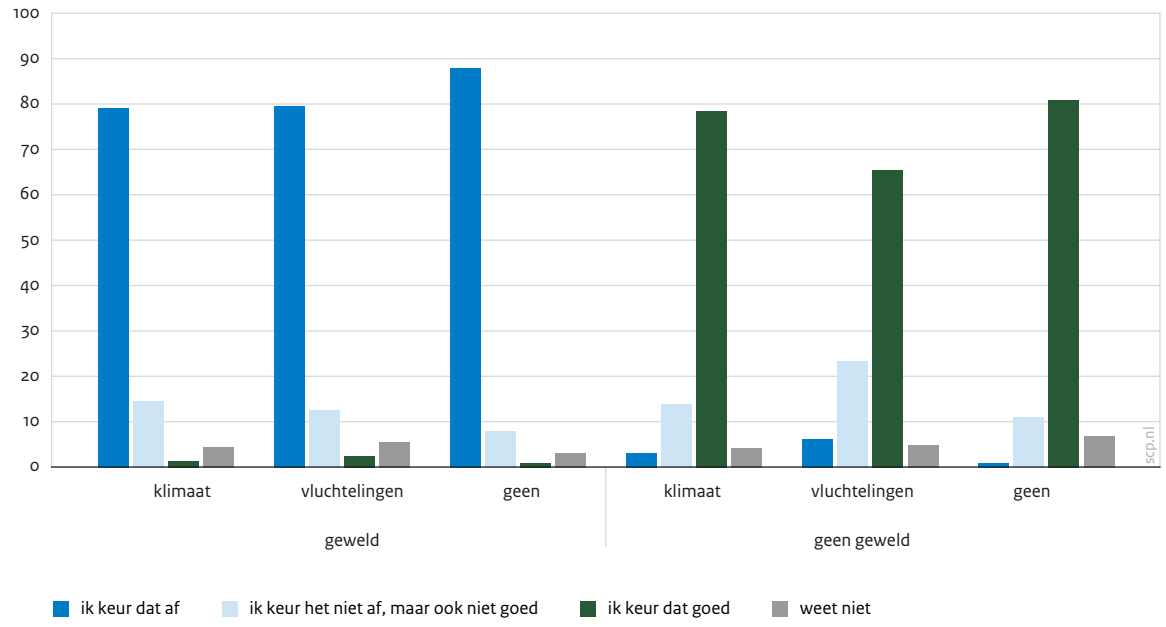
Den Haag – Afgelopen zaterdag kwamen honderden mensen bij elkaar op het Malieveld in Den Haag. ***[onderwerp]***. Op beelden is te zien hoe de demonstranten spandoeken omhooghouden en ***[geweld]***.

onderwerp	
klimaat	De demonstranten riepen op tot meer maatregelen tegen klimaatverandering
vluchtelingen	De demonstranten riepen op tot meer maatregelen tegen de komst van vluchtelingen
geen onderwerp	*geen toelichting*
geweld	
geweld	een deel van de demonstranten gaat over tot het vernielen van auto's en het gooien van zwaar vuurwerk. De politie bevestigt dat een aantal demonstranten is opgepakt voor geweldpleging
geen geweld	leuzen roepen. De politie bevestigt dat de demonstratie zonder incidenten is verlopen

30 Aanvullende analyses laten zien dat respondenten voor de verschillende nieuwsberichten inderdaad niet verschillen op basis van achtergrondkenmerken.

De afkeuring van de demonstraties waarbij geweld is gebruikt is veel hoger (figuur 3.5 linkerzijde; 79%-88%) dan van de demonstraties waarbij geen geweld is gebruikt (rechterzijde; 1%-6%). Dat is in lijn met eerder COB-onderzoek (zie bijvoorbeeld COB 2019|1) waar we ook zagen dat het gebruik van geweld, ongeacht de inhoud, een belangrijke reden is voor mensen om een demonstratie af te keuren. Ook zien we bij demonstraties zonder geweld heel kleine verschillen in goedkeuring naar het inhoudelijke doel van de demonstratie (rechterzijde; 66%-79%). Om te bepalen in hoeverre het gebruik van geweld en het doel van een demonstratie inderdaad uitmaken voor steun voor de demonstratie, is het van belang nadere statistische analyses uit te voeren. Meer dan het inhoudelijke onderwerp van de demonstratie, gaat het ons om de inhoudelijke instemming met het onderwerp (zijn mensen het eens?) en in hoeverre goed- en afkeuring verschilt naargelang het gebruik van geweld (en in hoeverre mensen geweld in zijn algemeenheid afkeuren) en de mogelijke wisselwerking tussen die zaken. Daar gaan we hieronder nader op in.

Figuur 3.5 Afkeuring en goedkeuring van demonstratie voor verschillende nieuwsberichten, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)

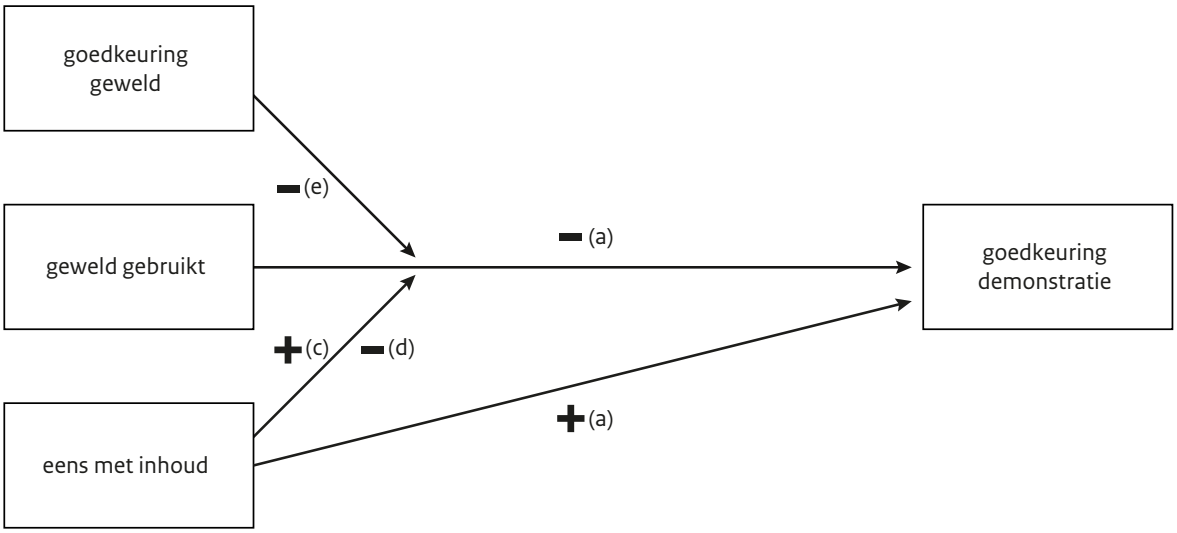

Bron: LISS augustus 2023

De relatie tussen gebruik van geweld, inhoudelijke instemming en de goedkeuring van demonstratie

We hebben verschillende verwachtingen over de relatie tussen de steun die mensen voor een demonstratie uitspreken en het inhoudelijke doel van en het gebruik van geweld bij een demonstratie, de eigen standpunten van mensen en hun algemene afkeuring van het gebruik van geweld. Deze verwachtingen zijn weergegeven in figuur 3.6. Onze eerste verwachting is dat het gebruik van geweld samenhangt met minder steun voor de demonstratie (verwachting a). Dat zagen we in eerder COB-onderzoek (COB 2019|1). Volgens Simpson et al. (2018) zorgt het gebruik van geweld ervoor dat mensen de demonstranten minder redelijk vinden. Dat maakt het voor hen moeilijker om zich met de demonstranten te identificeren en om die reden zullen ze minder steun uitspreken voor de demonstratie (zie ook Feinberg et al. 2017; Muñoz en Anduiza 2019).

Figuur 3.6 Verwachtingen over verklaringen van goedkeuring van de demonstratie

Ook de inhoud van de demonstratie kan van invloed zijn op de steun die mensen uitspreken voor die demonstratie. Mensen die het *eens zijn met de inhoud* zullen waarschijnlijk meer bereid zijn om steun uit te spreken voor die demonstratie (verwachting b). Wouters (2019) laat zien dat de inhoudelijke standpunten belangrijke verklaringen kunnen zijn voor steun voor een demonstratie. De opvattingen die mensen hebben over asielzoekers en discriminatie zijn bijvoorbeeld een belangrijke verklaring voor hoe ze denken over de demonstraties voor betere behandeling van ongedocumenteerde asielzoekers en *Black Lives Matter*-demonstraties.

Er zijn op basis van eerder onderzoek verschillende en tegenstrijdige verwachtingen over wat inhoudelijke instemming en het gebruik van geweld in samenhang doen met de goedkeuring van een demonstratie. Aan de ene kant is een verwachting dat in het geval dat er geweld is gebruikt, de steun voor een demonstratie meer zou afnemen als mensen het eens zijn met de inhoud van de demonstratie dan wanneer mensen het niet eens zijn met de inhoud van de demonstratie. Dit vinden Simpson et al. (2018); het gebruik van geweld doet vooral af aan de steun van de groep die het initieel het meest eens was met de demonstratie. Dat komt waarschijnlijk omdat de andere groep die het minder eens was toch al weinig steun had en de steun door het gebruik van geweld voor die groep ook minder kan afnemen. Ook kan het dat de groep die het inhoudelijk eens is met het doel van de demonstratie, denkt dat het gebruik van geweld het bereiken van dat doel in de weg staat. Naar verwachting wordt het negatieve effect van het gebruik van geweld op steun voor een demonstratie dus *versterkt door de inhoudelijke instemming* van mensen met de demonstratie (verwachting c).

Aan de andere kant is het mogelijk dat juist gewelddadige demonstraties kunnen leiden tot een afname van steun voor demonstraties waar mensen in eerste instantie ook al tegenstander van waren. Afkeer van het geweld dat gebruikt wordt tijdens de demonstratie leidt dan tot een versterking van de afkeer van die demonstratie en daarmee tot (nog) minder steun. Dit laten Muñoz en Anduiza (2019) zien: gewelddadige demonstraties doen de steun voor de beweging (substantieel) afnemen, maar in veel mindere mate voor mensen die sterk voorstander van de beweging zijn. Naar verwachting wordt het negatieve effect van het gebruik van geweld dus *afgezwakt door de inhoudelijke instemming* van mensen met de demonstratie (verwachting d).

Tot slot verwachten we dat het gebruik van geweld bij een demonstratie minder sterk tot afkeuring van die demonstratie leidt voor mensen die het *gebruik van geweld bij demonstraties soms nodig vinden* (op deze stellingname gaan we verderop in, zie tabel 3.5). De verwachting dat mensen zich door het gebruik van geweld bij een demonstratie minder kunnen identificeren met de demonstranten (Simpson et al. 2018) gaat voor deze groep dus in mindere mate op. Daardoor zal het negatieve effect van het gebruik van geweld op de goedkeuring voor de demonstratie dus worden *afgezwakt door acceptatie van geweld bij demonstraties* (verwachting e). In tabel 3.3 toetsen we in vier modellen de verwachtingen uit figuur 3.6.

Mensen zijn veel minder geneigd om demonstratie met geweld goed te keuren

De verschillen in goedkeuring naar gebruik van geweld (zie ook figuur 3.5) zien we ook in onze statistische analyse terug. Respondenten die een nieuwsbericht voorgelegd kregen waarin geweld gebruikt werd, zijn veel minder geneigd om een demonstratie goed te keuren (verwachting a) dan mensen die een nieuwsbericht kregen waarin geen geweld gebruikt werd (tabel 3.3, model 1).

Tabel 3.3 Achtergronden van verschillen in goedkeuring demonstratie, bevolking van 18+, augustus 2023 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)[a, b, c]

	model 1	model 2	model 3	model 4
geweld gebruikt	**-5,36**	**-5,53**	**-7,15**	**-6,41**
onderwerp demonstratie				
geen onderwerp (ref.)				
klimaat	-0,07	-0,08	-0,24	-0,16
vluchtelingen	-0,47	**-0,81**	**-0,93**	-0,60
eens met standpunt[d]		**0,20**	0,12	
goedkeuring geweld bij demonstraties[e]				0,13
geweld gebruikt * eens met standpunt *(interactie)*			0,25	
geweld gebruikt * goedkeuring geweld bij demonstraties *(interactie)*				**0,34**

a Vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant (p < 0,01).

b Omdat de toewijzing tot de verschillende typen demonstraties willekeurig is, controleren we niet voor achtergrondkenmerken om de effecten van de verschillende aspecten van de demonstraties op goedkeuring te testen.

c Alle modellen zijn gebaseerd op 1217 respondenten. Respondenten met een missende waarde op één van de variabelen zijn buiten de analyses gelaten.

d De mate van inhoudelijke instemming is gelijk aan het standpunt over de komst van vluchtelingen: 'Sommige mensen vinden dat Nederland meer vluchtelingen moet opnemen dan dat het nu doet (bij cijfer 1). Anderen vinden dat Nederland minder vluchtelingen moet opnemen dan dat het nu doet (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' voor de anti-vluchtelingendemonstraties. Datzelfde geldt voor het standpunt over klimaatmaatregelen: 'Er is in Nederland discussie over de vraag in hoeverre we maatregelen moeten nemen om klimaatverandering een halt toe te roepen. Sommige mensen vinden dat Nederland te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan (bij cijfer 1). Anderen vinden dat Nederland te weinig doet (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' voor de klimaatdemonstratie. De mensen die een demonstratie zonder onderwerp kregen toegewezen in het surveyexperiment krijgen een score van 5,5. Aanvullende analyses waarbij de respondenten met een demonstratie zonder onderwerp (waarbij mensen het dus niet eens of oneens met de inhoud kunnen zijn) buiten de analyses zijn gelaten, leiden niet tot andere conclusies. De categorie 'ik weet het niet' is buiten beschouwing gelaten.

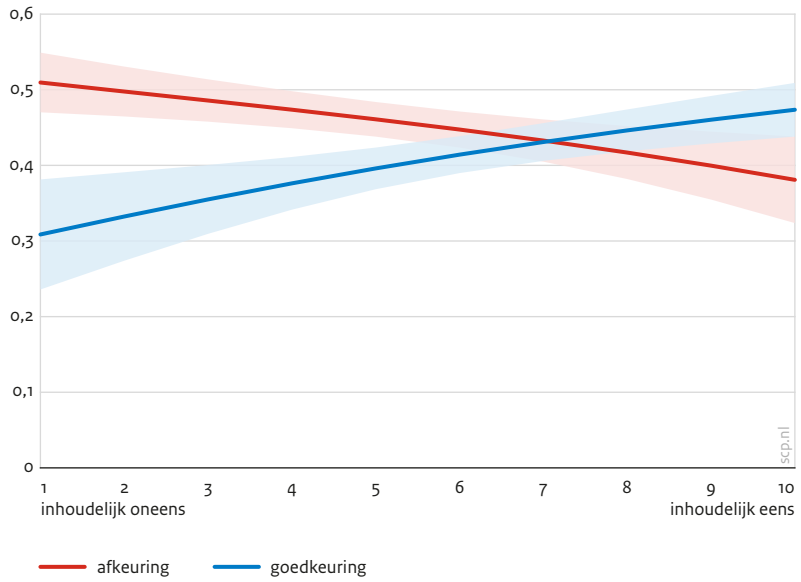
e Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat om invloed te hebben op beleidsmakers het belangrijk is dat deelnemers aan een demonstratie zich aan de regels houden en dat geweld nooit te rechtvaardigen is (bij cijfer 1). Anderen vinden dat het gebruik van geweld soms nodig is (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' De antwoordcategorie 'ik weet het niet' is buiten beschouwing gelaten.

Bron: LISS augustus 2023

Eens met inhoud zorgt voor meer goedkeuring van demonstratie

We zien geen significante verschillen in goedkeuring tussen de verschillende inhoudelijke onderwerpen van demonstraties (model 1).[31] Deze relatie verwachten we ook niet, we verwachten dat de goedkeuring afhankelijk is van of mensen het inhoudelijk eens zijn met het onderwerp waar de demonstratie over gaat (verwachting b). Als mensen het meer eens zijn met het onderwerp van de demonstratie, dan keuren ze deze demonstraties ook vaker goed (model 2). Andersom is dat dus ook het geval: mensen die het oneens zijn met de inhoud van een demonstratie, zijn vaker geneigd om een demonstratie af te keuren (zie figuur 3.7). Over de implicaties van deze bevinding komen we in het slot terug. We vinden geen steun voor de tegengestelde verwachtingen dat inhoudelijke instemming de negatieve relatie tussen gebruik van geweld en goedkeuring van de demonstratie zou versterken (verwachting c) of verzwakken (verwachting d) (tabel 3.3, model 3).

Figuur 3.7 Voorspelde goedkeuring en afkeuring demonstratie voor verschillende niveaus van inhoudelijke instemming, bevolking van 18+, augustus 2023 (in voorspelde kans)[a, b]

a Voor deze analyse is er gecontroleerd voor het gebruik van geweld.

b De mate van inhoudelijke instemming is gelijk aan het standpunt over de komst van vluchtelingen voor de anti-vluchtelingendemonstraties, het standpunt over klimaatmaatregelen voor de klimaatdemonstraties en een middenscore voor de demonstraties zonder onderwerp. De categorie 'ik weet het niet' is buiten beschouwing gelaten.
Leeswijzer: Weergegeven zijn de voorspelde kansen op goed- en afkeuring van een demonstratie afgezet naar de mate waarin mensen het inhoudelijk eens zijn. De donkerblauwe lijn geeft de kans aan dat iemand een demonstratie goedkeurt (dit gaat om zowel demonstraties met als zonder geweld). Als mensen het inhoudelijk sterk oneens zijn (score 1), dan is de kans op goedkeuring ongeveer 0,3 (30%), Dat neemt toe tot bijna 0,5 (50%) voor mensen die het volledig eens zijn met de inhoud van de demonstratie (score 10). Het lichtblauwe gebied rondom de donkerblauwe lijn geeft de onzekerheidsmarge weer (99%).

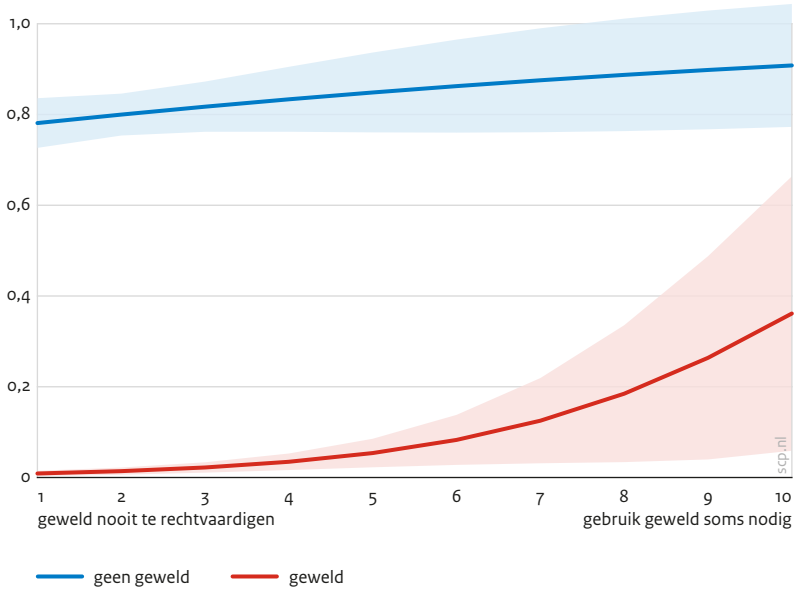
Bron: LISS augustus 2023

31 In model 1 zijn de coëfficiënten van het onderwerp van de demonstraties niet significant. In model 2 is het coëfficiënt van de anti-vluchtelingendemonstraties wel significant. In dit model is echter gecontroleerd voor de inhoudelijke instemming met het doel van de demonstratie. Model 2 geeft dus de verschillen in goed- en afkeuring weer bij gelijke inhoudelijke instemming met het onderwerp van de demonstraties. Omdat de instemming met klimaatstellingen en anti-vluchtelingenstellingen in Nederland niet gelijk aan elkaar zijn, is dit model geen goede toets om te bekijken of demonstraties met verschillende onderwerpen op meer of minder goedkeuring kunnen rekenen.

Hele kleine groep Nederlanders steunt gewelddadige demonstraties

Zoals verwacht zien we dat mensen die het gebruik van geweld over het algemeen meer acceptabel vinden, de demonstraties met geweld ook eerder goedkeuren (tabel 3.3, model 4). In figuur 3.8 laten we de invloed zien van de algemene goedkeuring van geweld op goedkeuring voor demonstraties waarin a) geen geweld is gebruikt (blauw) en b) wel geweld is gebruikt (rood). Bij demonstraties waar geen geweld is gebruikt, zien we dat de mate waarin mensen geweld in het algemeen bij demonstraties goedkeuren ook (nauwelijks) iets verandert aan de goed- of afkeuring van die demonstratie. Maar als er wél geweld is gebruikt, zien we duidelijkere verschillen. De goedkeuring van dit soort demonstraties neemt toe naarmate mensen het meer eens zijn met dat het gebruik van geweld soms nodig is om invloed te hebben op beleidsmakers (rode lijn). Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de groep die meer neigt naar het standpunt dat het gebruik van geweld bij een demonstratie soms nodig is (≥ 5) met ongeveer 12% relatief klein is (dat is ook te zien in de grote foutmarges aan de rechterkant van figuur 3.8). Ook zijn er maar weinig mensen die een gewelddadige demonstratie goedkeuren.

Figuur 3.8 Voorspelde goedkeuring van de demonstratie voor verschillende niveaus van goedkeuring van geweld uitgesplitst voor demonstraties met en zonder geweld, bevolking van 18+, augustus 2023 (in voorspelde kans)[a]

a Vraagstelling goedkeuring geweld: 'Sommige mensen vinden dat om invloed te hebben op beleidsmakers het belangrijk is dat deelnemers aan een demonstratie zich aan de regels houden en dat geweld nooit te rechtvaardigen is (bij cijfer 1). Anderen vinden dat het gebruik van geweld soms nodig is (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' De antwoordcategorie 'ik weet het niet' is buiten beschouwing gelaten. Figuur 3.9 toont de verdeling over de antwoordcategorieën van deze vraag. Hoewel 12% boven de 5 scoort, zijn er vooral weinig mensen die een 8 of hoger scoren (2%). De onzekerheidsmarge houdt rekening met dit kleine aantal en is terug te zien in de onzekerheid in de toename van de voorspelde goedkeuring van steun voor demonstraties met geweld (het lichtrode gebied). Leeswijzer: Weergegeven zijn de voorspelde kansen voor goedkeuring naar de mate waarin mensen vinden dat het gebruik van geweld soms nodig is, uitgesplitst voor demonstraties met geweld (rood) en zonder geweld (blauw). De donkerrode lijn geeft de kans aan dat iemand een demonstratie waarbij geweld is gebruikt goedkeurt. Als mensen sterk vinden dat geweld nooit te rechtvaardigen is (score 1), dan is de kans op goedkeuring vrijwel 0 (0%). Dat neemt toe tot bijna 0,4 (40%) voor mensen die het volledig eens zijn met het idee dat het gebruik van geweld soms nodig is (score 10). Het lichtrode gebied rondom de donkerrode lijn geeft de onzekerheidsmarge weer (99%).

Bron: LISS augustus 2023

Recht om te demonstreren veelgenoemd, afkeuring van geweld breed gedeeld

Voor alle zes nieuwsberichten (zie kader 3.2) hebben we mensen gevraagd waarom ze de demonstratie goed- of afkeuren. Dat geweld bij demonstraties een belangrijke reden is om de demonstratie af te keuren komt ook duidelijk terug in de open antwoorden. Voor de demonstraties zonder geweld is het feit dat de demonstratie zonder incidenten is verlopen voor veel mensen een reden voor de goedkeuring:

> 'Omdat er geen geweld heeft plaatsgevonden.' (man, 31 jaar, hbo, keurt goed, demonstratie geen geweld / geen onderwerp)

> 'Zolang het de openbare orde niet verstoort of de veiligheid van mens en dier niet in gevaar brengt, mag men best laten zien dat men het ergens niet mee eens is.' (vrouw, 69 jaar, mbo, keurt goed, demonstratie geen geweld / klimaat)

En voor de mensen die de demonstraties niet goedkeuren, komt het gebruik van geweld of het vernielen van spullen vaak als dé reden voor afkeuring naar voren:

> 'Het plegen van geweld en vernielen hoort niet bij een demonstratie.' (man, 82 jaar, havo/vwo, keurt af, demonstratie geweld / geen onderwerp)

> 'Geweld en vernielingen hebben niks te maken met de vrijheid van meningsuiting en moeten fiks bestraft worden.' (man, 57 jaar, havo/vwo, keurt af, demonstratie geweld / vluchtelingen)

We concludeerden op basis van het surveyexperiment dat mensen die het eens zijn met de inhoud een demonstratie iets vaker goedkeuren. Dit komt niet heel vaak naar voren in de toelichtingen op de antwoorden die mensen geven. Weinigen noemen de inhoud van de demonstratie. Soms is de inhoudelijke instemming een reden om een demonstratie goed te keuren:

> 'Omdat ik het er mee eens ben.' (vrouw, 25 jaar, hbo, keurt goed, demonstratie geen geweld / vluchtelingen)

Anderen keuren de demonstratie soms af omdat ze het oneens zijn met de inhoud van deze demonstratie, iets wat we vooral terugzien bij het nieuwsbericht waar het gaat om demonstraties tegen de komst van vluchtelingen.

> 'Omdat mensen opgevangen moeten worden.' (man, 36 jaar, wo, keurt af, demonstratie geweld / vluchtelingen)

> 'Er kan een dag komen dat jezelf een vluchteling wordt. Dan wil je ook in een ander land terecht kunnen.' (vrouw, 63 jaar, hbo, keurt af, demonstratie geen geweld / vluchtelingen)

Anderen geven juist aan dat hoewel ze het oneens zijn met de inhoud van de demonstratie, ze een vreedzame demonstratie toch goedkeuren.

> 'Iedereen heeft het recht om te demonstreren. Ik ben het niet eens met de inhoud van de demonstratie, maar dat betekent niet dat ze niet mogen demonstreren.' (vrouw, 40 jaar, wo, keurt goed, demonstratie geen geweld / vluchtelingen)

> 'Ik ben het niet eens met deze mensen maar iedereen heeft het recht om te demonstreren.' (vrouw, 56 jaar, mbo, keurt niet goed maar ook niet af, demonstratie geen geweld / vluchtelingen)

Naast dat de afkeuring van geweld breed gedeeld wordt, is er nog een argument dat stelselmatig terugkomt in de toelichtingen van zowel mensen die de demonstraties goedkeuren als van degenen die ze afkeuren: het demonstreren als grondrecht en de vrijheid van meningsuiting.

> 'Iedereen heeft recht om te demonstreren.' (vrouw, 35 jaar, wo, keurt goed, demonstratie geen geweld / vluchtelingen)

> 'Omdat vrijheid van meningsuiting een grondrecht is.' (man, 66 jaar, mbo, keurt goed, demonstratie geen geweld / vluchtelingen)

Ook benoemen mensen dat ze demonstreren essentieel vinden voor de democratie:

> 'Demonstreren hoort bij een democratie; dat vind ik een belangrijk middel om een ander geluid te laten horen. Als demonstreren niet mag, zijn we dan niet een dictatuur?' (vrouw, 48 jaar, wo, keurt goed, demonstratie geen geweld / geen onderwerp)

> 'Ik vind het goed dat mensen op deze manier laten weten het ergens niet mee eens te zijn. Op deze manier kunnen zij laten weten wat er speelt onder de bevolking. De afgelopen 20 jaar tonen aan dat de overheid niet op de hoogte was van wat er speelt onder de bevolking en wat de gevolgen waren van door hen genomen besluiten.' (vrouw, 59 jaar, mbo, keurt goed, demonstratie geen geweld / geen onderwerp)

Bij mensen die de demonstratie afkeuren, zorgen het gebruik van geweld en het vernielen van spullen ervoor dat hun goedkeuring op basis van het demonstratierecht toch omslaat in afkeuring of dat ze een middenpositie tussen goed- en afkeuring innemen:

> 'Ik keur het gedeelte demonstreren op het malieveld met spandoeken goed. Maar het deel van de demonstranten dat overgaat tot het vernielen van auto's en het gooien van zwaar vuurwerk keur ik ten zeerste af.' (vrouw, 25 jaar, havo/vwo, keurt af, demonstratie geweld / klimaat)

> 'Er werd overgegaan tot geweld. Dat keur ik af. Demonstreren keur ik niet af.' (man, 67 jaar, mbo, keurt af, demonstratie geweld / vluchtelingen)

> 'Wel demonstreren maar niets vernielen!!!!!' (man, 78 jaar, vmbo, keurt niet goed maar ook niet af, demonstratie geweld / klimaat)

> 'Iedereen heeft recht om zijn stem te laten horen. Uiteraard niet om de boel te slopen.' (vrouw, 42 jaar, hbo, keurt niet goed maar ook niet af, demonstratie geen geweld / geen onderwerp)

Minder genoemde redenen voor het afkeuren van een demonstratie zijn bijvoorbeeld het niet inzien van het nut van demonstraties.

> 'Omdat ik persoonlijk demonstraties tijdverspilling vind. Vaak zijn derden de dupe van dit soort acties.' (vrouw, 42 jaar, mbo, keurt af, demonstratie geen geweld / vluchtelingen)

Mensen benoemen het demonstratierecht dus als heel belangrijk. Vreedzame demonstraties, ongeacht het onderwerp, vinden veel steun. Hoewel we in de bovenstaande analyses vinden dat de inhoudelijke instemming met de demonstratie een rol speelt in de mate van goedkeuring, komt dit aspect relatief weinig terug in de toelichting die mensen geven. Het gebruik van geweld en het vernielen van eigendommen noemen ze wel vaak en kan zelden op steun rekenen.

Maar weinig mensen tonen protestbereidheid, zeker niet bij gewelddadige demonstratie

Ook vroegen we mensen hoe waarschijnlijk het is dat ze zelf aan dit soort demonstraties meedoen. Hier zien we wederom dat het aandeel dat bereid zegt te zijn tot actie (tabel 3.4) lager is dan het aandeel dat demonstraties van anderen steunt (in figuur 3.5). En voor demonstraties waar geweld gebruikt is, is de waarschijnlijkheid dat mensen zelf mee zouden doen nog veel lager (0%-1%) dan voor demonstraties waar geen geweld gebruikt is (4%-8%) (tabel 3.4). We zien geen significante verschillen in de waarschijnlijkheid om mee te doen afhankelijk van het onderwerp van de demonstratie. Niet verrassend is dat inhoudelijke instemming wel belangrijk is voor de afweging om al dan niet bereid te zijn om aan demonstraties mee te doen. Mensen die meer instemmen met het doel van een demonstratie zijn meer bereid om eraan deel te nemen (niet getoond in tabel).

Tabel 3.4 Waarschijnlijkheid dat mensen meedoen voor verschillende typen demonstraties, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[a]

	geweld			geen geweld			alle demonstraties
	klimaat	vluchtelingen	geen	klimaat	vluchtelingen	geen	
zeer onwaarschijnlijk	71	82	85	49	56	47	65
onwaarschijnlijk	19	10	8	27	20	28	19
niet onwaarschijnlijk / niet waarschijnlijk	5	4	3	13	10	15	8
waarschijnlijk	0	1	0	5	7	4	3
zeer waarschijnlijk	0	0	0	1	1	0	0
ik weet het niet	4	3	4	4	6	5	4

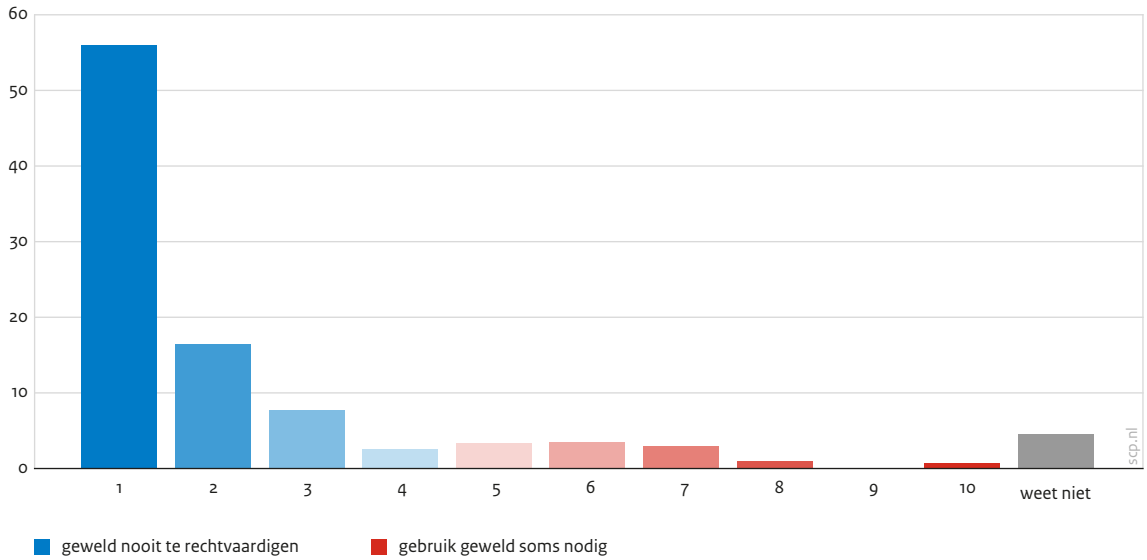
a Vraagstelling: Hoe waarschijnlijk is het dat u aan dit soort demonstraties mee zou doen?

Bron: LISS augustus 2023

Tot slot staan we nog kort stil bij een vraag die we hierboven al in onze verklarende analyses meenamen: in hoeverre vinden mensen dat om invloed te hebben op beleidsmakers, het gebruik van geweld bij demonstraties nooit, dan wel soms te rechtvaardigen is? En wie vinden dat meer?

Zoals verwacht is de afkeuring van geweld bij demonstraties groot. De meerderheid geeft aan dat demonstranten zich aan regels moeten houden en dat geweld nooit te rechtvaardigen is (56% neemt een uiterste positie in (zie figuur 3.9)). Toch is er ook een kleine groep mensen (12%) die iets meer neigt richting de stelling dat geweld soms nodig kan zijn om invloed te hebben (≥ 5). Het aandeel dat geweld soms goedkeurt, is iets hoger onder mannen (zie tabel 3.5). Bij ouderen en mensen met een hbo- of wo-opleiding is dat aandeel lager. Aanhangers van VVD en GroenLinks-PvdA vinden relatief vaker dan aanhangers van andere partijen dat geweld bij een demonstratie nooit te rechtvaardigen is.

Figuur 3.9 Steun voor geweld bij demonstraties, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[a]

a Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat om invloed te hebben op beleidsmakers het belangrijk is dat deelnemers aan een demonstratie zich aan de regels houden en dat geweld nooit te rechtvaardigen is (bij cijfer 1). Anderen vinden dat het gebruik van geweld soms nodig is (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?'

Bron: LISS augustus 2023

Tabel 3.5 Standpunten op dilemma over gebruik van geweld bij een demonstratie naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[a, b]

	geweld soms nodig (≥ 5)
allen	12
geslacht	
man	**16**
vrouw	**9**
leeftijd	
18-34 jaar	19
35-54 jaar	15
≥ 55 jaar	**6**
opleiding	
basisonderwijs, vmbo	17
havo/vwo, mbo	13
hbo/wo	**8**
stemintentie[c]	
VVD	**2**
D66[d]	11
CDA/CU[d]	5
GroenLinks-PvdA	**6**
PvdD/SP[d]	14
PVV/FvD/JA21[d]	28
BBB[d]	14
niet-stemmers[d]	23

a Percentages tellen samen met scores 1-4 en 'weet niet' op tot 100%. Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat om invloed te hebben op beleidsmakers het belangrijk is dat deelnemers aan een demonstratie zich aan de regels houden en dat geweld nooit te rechtvaardigen is (bij cijfer 1). Anderen vinden dat het gebruik van geweld soms nodig is (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?'

b Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0{,}01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding, stemintentie).

c De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen. We doen dat op basis van electorale blokken (zie Van der Meer 2021: 21).

d Percentages voor deze groep zijn op een beperkt aantal waarnemingen gebaseerd (< 100).

Bron: LISS augustus 2023

Kader 3.3 Nieuwe vormen van protest: 'de klimaatplakker'

We vroegen mensen ook naar nieuwe vormen van demonstreren door ze een fictieve situatie voor te leggen (zie tabel 3.6). Ruim de helft (58%) van de Nederlanders keurt een actie van een demonstrant af die aandacht wilde vragen voor klimaatverandering door live op televisie een nieuwsuitzending te verstoren door zich vast te plakken aan de desk van de nieuwslezer. Ongeveer een derde (31%) neemt een middenpositie in, 8% keurt het goed. Deze af- of goedkeuring hangt samen met het klimaatstandpunt van mensen. Mensen die vinden dat Nederland te weinig doet tegen klimaatverandering keuren de actie vaker goed (13%) en keuren het vooral minder vaak af (43%) dan mensen die vinden dat Nederland te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan (70% keurt het af, 6% goed). Dit sluit aan bij bovenstaande bevinding dat mensen die het inhoudelijk meer eens zijn met het onderwerp waar de demonstratie over gaat, deze demonstratie ook vaker goedkeuren.

Tabel 3.6 Steun voor protest naar klimaatopvattingen, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[a]

		opvatting maatregelen tegen klimaatverandering[b]		
steun voor protest[c]	allen	Nederland doet te veel (1-4)	midden (5-6)	Nederland doet te weinig (7-10)
ik keur dat af	58	**70**	65	**43**
ik keur het niet af, maar ook niet goed	31	**22**	28	**42**
ik keur dat goed	8	6	**5**	**13**
ik weet het niet	3	3	3	3

a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0{,}01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen de stelling over maatregelen tegen klimaatverandering.

b Er is in Nederland discussie over de vraag in hoeverre we maatregelen moeten nemen om klimaatverandering een halt toe te roepen. Sommige mensen vinden dat Nederland te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan (bij cijfer 1). Anderen vinden dat Nederland te weinig doet (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen? De categorie 'ik weet het niet' (8%) is hier niet meegenomen.

c Vraagstelling: 'Gisteravond werd de uitzending van RTL Nieuws verstoord toen iemand binnenliep en zich vastplakte aan de desk van de nieuwslezer. De persoon vroeg aandacht voor klimaatverandering. De uitzending ging daarna voor enkele minuten op zwart en werd na 10 minuten hervat. De demonstrant is meegenomen en wordt verhoord op het politiebureau. Keurt u de actie van de demonstrant af of goed?'

Bron: LISS augustus 2023

Steun voor verstoring Tweede Kamervergadering en acties tegen de overheid

Na een verkenning van de protestbereidheid en steun voor demonstraties gaan we in op de steun voor acties tegen de overheid die de grenzen van de wet opzoeken of daar overheen gaan.

Grootste groep keurt verstoring werk van de Tweede Kamer af

We zagen in het begin van dit hoofdstuk al dat bijna twee derde van de Nederlanders het hinderen van de regering door (zit)demonstraties, bijeenkomsten en protestoptochten goedkeurt (figuur 3.2). In een eerder COB (2019|1) hebben we deze vraag wat zwaarder aangezet door te vragen naar steun voor het hinderen van de politiek door het *verstoren* van een lokale raadsvergadering door anderen als zij een besluit van de gemeenteraad onrechtvaardig vinden. Het gaat dan om gedrag dat niet binnen de democratische 'spelregels' past en dus normoverschrijdend is. Het verschil tussen de steun voor (zit)demonstraties en het verstoren van een raadsvergadering was in 2019 aanzienlijk: 7% steunt dat laatste (de helft keurt het af, voor een derde hangt het af van het voorgenomen besluit) (COB 2019|1: 24).[32]

Ook in dit COB vroegen we mensen naar het verstoren van een vergadering, ditmaal die van de Tweede Kamer. Ook nu zien we dat maar weinigen (4%) een verstoring van het werk van de Tweede Kamer goedkeuren. De helft (48%) keurt dit af. 22% neemt een middenpositie[33] in, 12% weet het niet. 15% geeft aan dat het afhangt van het besluit waarover het gaat. Van alle groepen geeft een zeer ruime meerderheid *niet* aan dit soort acties goed te keuren (zie tabel 3.7). Ouderen en hbo- en wo-opgeleiden keuren een verstoring vaker af. Mensen die aangeven op de VVD of PvdA/GL te gaan stemmen keuren een verstoring vaker af. Aanhangers van PVV/FvD/JA21 en niet-stemmers keuren het minder vaak af.

32 De antwoordoptie 'hangt het af van het voorgenomen besluit' is niet voorgelegd in Culturele Veranderingen, zie figuur 3.2.
33 Deze middenpositie is niet voorgelegd in COB 2019|1.

Tabel 3.7 Steun voor verstoring naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[a, b]

	ik keur dat af	ik keur dat niet af, maar ook niet goed	ik keur dat goed	dat hangt af van het voorgenomen besluit	ik weet het niet
allen	48	22	4	15	12
geslacht					
man	51	21	5	13	10
vrouw	44	23	3	16	13
leeftijd					
18-34 jaar	**38**	**31**	4	14	13
35-54 jaar	47	20	2	16	15
≥ 55 jaar	**54**	18	4	14	9
opleiding					
basisonderwijs, vmbo	**40**	19	5	13	**23**
havo/vwo, mbo	45	25	3	19	**8**
hbo/wo	**58**	20	3	11	**8**
stemintentie[c]					
VVD	**76**	13	**1**	8	**2**
D66[d]	56	16	2	17	10
CDA/CU[d]	65	17	**0**	15	**3**
GroenLinks-PvdA	**65**	19	**1**	11	**3**
PvdD/SP[d]	42	27	5	17	10
PVV/FvD/JA21[d]	**29**	34	17	16	**4**
BBB[d]	37	30	7	15	11
niet-stemmers[d]	**23**	17	4	17	**40**

a Vraagstelling: Stel dat iemand een voorgenomen besluit van de Tweede Kamer zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de Tweede Kamer bij zijn werk te hinderen door een vergadering te verstoren. Keurt u dat goed of keurt u dat af?

b Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0{,}01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding, stemintentie).

c De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen. We doen dat op basis van electorale blokken (zie Van der Meer 2021: 21).

d Percentages voor deze groep zijn op een beperkt aantal waarnemingen gebaseerd (< 100).

Bron: LISS augustus 2023

Steun voor verstoring bij antidemocratische wetten of structureel uitsluiten groepen

15% van de Nederlanders geeft aan dat de steun voor een verstoring afhangt van het voorliggende besluit. Gevraagd naar om wat voor besluiten het dan gaat, noemen mensen vaak wetgeving die de democratie in gevaar kan brengen. Bij dergelijke besluiten zullen sommigen een verstoring van de vergadering goedkeuren. Ook noemen mensen wetgeving over klimaatmaatregelen, vluchtelingenhulp of dierenleed.

> 'Ieder besluit dat de persoonlijke vrijheid inperkt of de democratische verworvenheden aantast.' (man, 65 jaar, mbo)

> 'Wanneer de kern van de democratie in het geding is. Bijvoorbeeld als de onafhankelijkheid van de rechtspraak in het geding komt. Of als de overheid zich onbetrouwbaar toont: rechterlijke oordelen niet uitvoert, zelf delicten pleegt als discrimineert en daarvoor (óók persoonlijk!) niet wordt aangepakt. Wanneer politici eenduidig kunnen liegen, geheugenverlies hebben en daar mee weg kunnen komen. Waar de gewone burger wel een stevige straf en ontslag zou krijgen. M.a.w. rechtsongelijkheid en ontbreken van betrouwbaarheid als betonrot van de samenleving.' (man, 74 jaar, wo)

> 'Ik denk dat het af en toe nodig is om andere middelen in te zetten. Op het moment dat de democratie niet meer als zodanig werkt en er een verschuiving komt naar fascistisch gedachtegoed. Ik denk dat het belangrijk is om dit tegen te gaan en aan de kaak te stellen.' (vrouw, 36 jaar, wo)

Ook het structureel uitsluiten van of niet luisteren naar groepen in de samenleving zien mensen als goede reden om een vergadering te verstoren. Meerderen noemen het toeslagenschandaal als voorbeeld.

> 'Als bijv. hele groepen in de samenleving hun stemrecht ontnomen zou worden gebaseerd op afkomst, religie, geaardheid e.d.' (vrouw, 65 jaar, havo/vwo)

> 'Ouders van kinderen zoals bij toeslagenschandaal zouden best echt kwaad kunnen worden, en ik kan ze dan geen ongelijk geven.' (vrouw, 74 jaar, hbo)

> 'Dat van de toeslagenaffaire is ronduit gebaseerd op racisme, dat kan gewoon niet. Dus beslissingen die voor vertraging zorgen kan gewoon niet.' (man, 40 jaar, mbo)

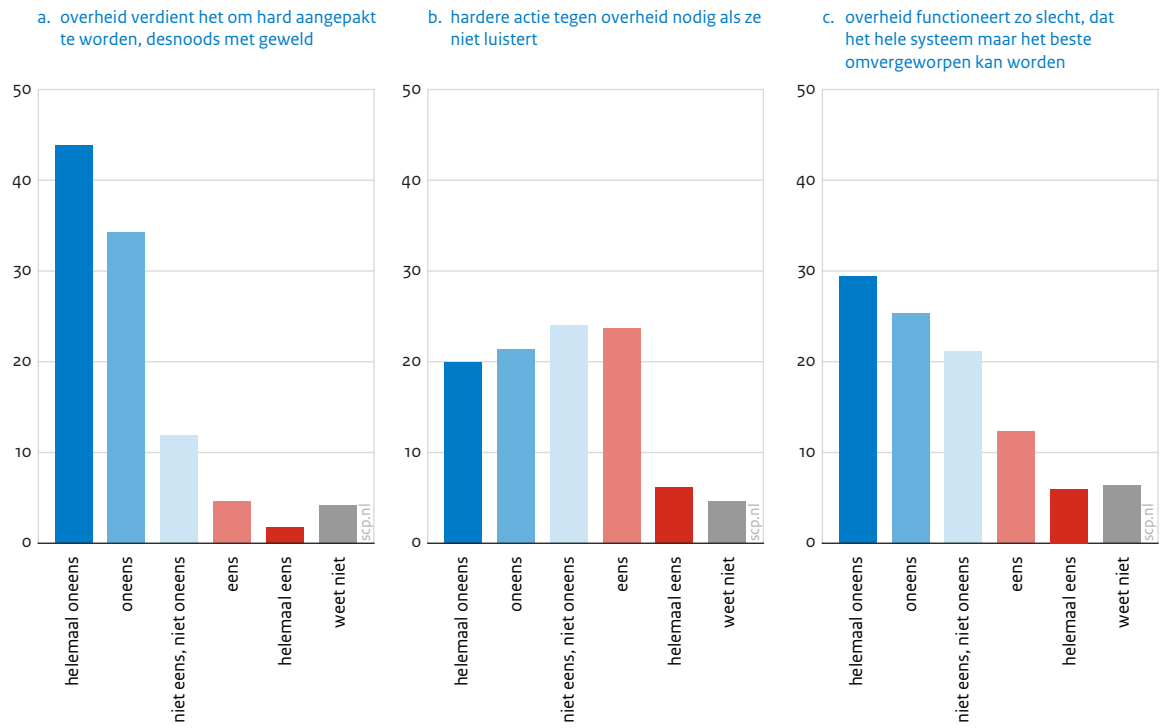
Maar weinigen (4%) geven aan een verstoring van de Tweede Kamer goed te keuren als zij een onrechtvaardig besluit neemt. Aan deze groep vroegen we ook om een voorbeeld van zo'n besluit. Genoemde voorbeelden zijn het afschaffen van het abortusrecht of het stelselmatig niet luisteren naar en onrechtvaardig behandelen van bepaalde groepen. Sommigen geven ook nog aan dat het belangrijk is dat burgers zich uitspreken en laten horen als ze het ergens niet mee eens zijn.

> 'We mogen blij zijn als mensen de moeite nemen om zich te mengen in het politieke debat. We staan voor grote keuzes. Er speelt veel. Dat vraagt erom dat mensen zich uitspreken.' (vrouw, 36 jaar, havo/vwo)

Beperkt steun voor het nemen van harde actie tegen de overheid

We legden mensen ook drie stellingen voor over harde acties tegen de overheid (zie figuur 3.10).[34] 6% is het eens is met de stelling dat de overheid het verdient om hard aangepakt te worden (desnoods met geweld). Ruim driekwart (78%) geeft aan het hier niet mee eens te zijn. 12% neemt een middenpositie in. Een minderheid van 18% is het eens met de stelling dat de overheid zo slecht functioneert, dat het hele systeem het beste omvergeworpen kan worden. De meerderheid (55%) is het hier niet mee eens en 21% neemt een middenpositie in. De meningen zijn verdeeld over de stelling dat er hardere actie nodig is tegen de overheid als ze keer op keer niet luistert: de grootste groep is het hiermee oneens (41%) en 30% is het eens (24% neemt een middenpositie in).

Figuur 3.10 Steun voor acties tegen de overheid, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[a]

a Elk van de stellingen had een antwoordschaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens) en een 'ik weet het niet' optie. Zie tabel 3.8 noot b voor de exacte bewoordingen van de stellingen.

Bron: LISS augustus 2023

De antwoorden op deze drie stellingen hangen samen.[35] In tabel 3.8 zijn de antwoorden daarom samengevoegd en zien we aanzienlijke verschillen tussen groepen wat betreft de steun voor acties tegen de overheid. Mensen met een basisschool- of vmbo-opleiding zijn het vaker eens met deze stellingen, mensen met een hbo- of wo-opleiding minder vaak. Als we kijken naar stemintenties zien we dat aanhangers van PVV/FvD/JA21 het vaker eens zijn met deze stellingen en aanhangers van VVD en GroenLinks-PvdA minder vaak.

34 Wij legden dezelfde stellingen als in de studie van Kuppens et al. 2019 voor, maar door iets andere antwoordcategorieën kunnen we de percentages niet een-op-een vergelijken.

35 Cronbachs alfa van 0,77.

Tabel 3.8 Steun voor acties tegen de overheid naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[a]

	meer eens dan oneens met acties tegen de overheid (> 3)[b]
allen	18
geslacht	
man	20
vrouw	16
leeftijd	
18-34 jaar	21
35-54 jaar	18
≥ 55 jaar	16
opleiding	
basisonderwijs, vmbo	**28**
havo/vwo, mbo	20
hbo/wo	**9**
stemintentie[c]	
VVD	**3**
D66[d]	10
CDA/CU[d]	10
GroenLinks-PvdA	**6**
PvdD/SP[d]	18
PVV/FvD/JA21[d]	**55**
BBB[d]	32
niet-stemmen[d]	37

a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant (p < 0,01) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

b Gemiddelde score is gebaseerd op de gemiddelde scores over de drie items van acties tegen de overheid: 'In mijn ogen verdient de overheid het om hard aangepakt te worden, desnoods met geweld', 'Er is hardere actie nodig tegen de overheid als ze keer op keer niet luistert', 'De overheid functioneert zo slecht dat het hele systeem maar het beste omvergeworpen kan worden'. De antwoordcategorie 'ik weet het niet' is niet meegenomen. De gemiddelde score kan een waarde aannemen van 1-5, hier rapporteren we het aandeel score boven de 3.

c De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen. We doen dat op basis van electorale blokken (zie Van der Meer 2021: 21).

d Percentage voor deze groep is op een beperkt aantal waarnemingen gebaseerd (< 100).

Bron: LISS augustus 2023

Hoe moeten we deze uitkomsten interpreteren? Verreweg de grootste groep Nederlanders keurt geweld tegen de overheid af en is het oneens met de stelling dat de overheid zó slecht functioneert dat ze omver moet worden geworpen. Maar er is ook een groep van 18% die het hiermee wel eens is, en een kleine groep (6%) die vindt dat de overheid het verdient hard te worden aangepakt, desnoods met geweld. Het gaat hier om duidelijke minderheden, maar het gaat wel om behoorlijk stevige uitspraken die bevestigen wat ook in 2019 (Kuppens et al. 2019) al werd opgemerkt: er lijkt latente steun te zijn voor harde acties tegen de overheid. Om beter te begrijpen waar mensen aan denken bij de vraag naar het verstoren van een Tweede Kamervergadering en het omverwerpen van 'het hele systeem' omdat de overheid volgens hen niet goed functioneert, vroegen we aan hen een toelichting te geven.[36]

Steun voor harde actie door gebrek aan probleemoplossend vermogen van de overheid

Een in de ogen van mensen niet goed functionerende politiek zien we het vaakst als toelichting bij de vraag waarom mensen vinden dat 'het systeem' omvergeworpen moet worden. Het is de grondtoon van de sombere stemming: het ervaren onvermogen van de overheid om de maatschappelijke kwesties op te lossen.

> 'Er wordt niets opgelost, zaken worden steeds vooruitgeschoven.' (vrouw, 66 jaar, hbo, helemaal eens met omverwerpen)

> 'De overheid heeft zijn kans gehad om de problemen te herstellen. Ik heb er geen vertrouwen in dat de overheid dit nog kan oplossen.' (vrouw, 38 jaar, mbo, helemaal eens met omverwerpen)

Ze noemen daarbij ook inhoudelijke beleidsthema's waar ze onvrede over hebben.

> 'Er zijn vele maatschappelijke en sociale problemen in Nederland. Het wordt tijd dat die, misschien door een nieuw systeem, opgelost worden.' (vrouw, 97 jaar, basisonderwijs, eens met omverwerpen)

> 'De armoedegrens bereikt volgend jaar een toppunt. Er is een probleem met immigranten. De handhaving durft steeds minder op te treden. Ik denk dat heel het beleid eens goed onder de loep genomen moet worden.' (vrouw, 29 jaar, hbo, eens met omverwerpen)

Ook noemt deze groep vaak dat de politiek niet luistert naar (alle) burgers.

> 'Veel te bureaucratisch. Politici zijn het contact met het normale (onder modaal) leven verloren.' (vrouw, 51 jaar, hbo, helemaal eens met omverwerpen)

> 'Het systeem werkt niet naar behoren, mensen met geld of macht hebben een grote invloed op de regels in Nederland. Een kleine groep wordt daar veel beter van ten koste van de grotere groep.' (man, 53 jaar, mbo, eens met omverwerpen)

Overigens zien we ook dat er mensen zijn die bij dat 'omverwerpen' denken aan democratische middelen, zoals verkiezingen. Zij vinden dat het systeem eigenlijk al 'omvergeworpen is' omdat er nieuwe verkiezingen aankomen.

36 Het valt op dat ongeveer een derde geen toelichting geeft op de vragen. Bij acties tegen de overheid verschilt het wel iets naar het antwoord dat mensen hebben gegeven op de gesloten vraag. Mensen die aangeven 'het niet eens, niet oneens' te zijn, geven het vaakst geen toelichting (ongeveer de helft). Onder de mensen die het oneens zijn is dat minder dan een kwart, bij mensen die het eens zijn ongeveer een derde. Bij verstoring van de Tweede Kamer geeft minder dan 20% van de mensen die het goed- of afkeuren geen toelichting, onder mensen met een middenpositie is dat een derde, en onder mensen die aangeven dat het afhangt van het voorgenomen besluit iets meer dan de helft.

> 'Ik bedoel hier eigenlijk mee dat ik het goed vind wat er nu gebeurd is, dat het kabinet is gevallen en er veel politici zijn opgestapt. Ik denk dat het echt tijd is voor nieuwe mensen met een nieuwe visie.' (vrouw, 28 jaar, hbo, eens met omverwerpen)

> 'Zoals de situatie nu is, is het systeem ook omvergeworpen, we hebben namelijk een kabinet dat is afgetreden, dus in zo verre ben ik het eens. Maar als omverwerpen betekent dat er letterlijk (met geweld) wordt omvergeworpen, ben ik het er niet mee eens.' (vrouw, 50 jaar, havo/vwo, niet eens, niet oneens met omverwerpen)

Het is lastig vast te stellen of mensen omverwerpen in deze vraagstelling associëren met geweld, of dat ze het alleen om een geleidelijke systeemverandering gaat (via bijvoorbeeld verkiezingen, een referendum of een demonstratie). Wel zien we bij de andere stellingen in dit hoofdstuk die een duidelijke verwijzing naar geweld bevatten dat deze maar op weinig instemming kunnen rekenen.

Meeste mensen vinden verstoren vergadering en harde acties niet passen in een democratie

De grootste groep is het niet eens met de stelling dat de overheid zo slecht functioneert, dat het hele systeem maar het beste omvergeworpen kan worden. Ook relativeert een aanzienlijk deel de stelling dat de overheid zo slecht functioneert. Zij vinden dat we in een vrij en ordelijk land leven met hoge welvaart en dat er ook veel goed gaat. Het verstoren van een Tweede Kamervergadering keuren de meeste mensen eveneens af. Een veelgenoemde reden om deze acties af te keuren herkennen we van hierboven: de meeste mensen vinden geweld, of zelfs verstoringen, veel te ver gaan.

Verder zien we grofweg drie redenen terugkomen waarom mensen het verstoren en harde acties onnodig en onwenselijk vinden: ze wijzen op alternatieve democratische middelen, de vertegenwoordigende functie van de Tweede Kamer en het meerderheidsbelang en dat er geen beter alternatief is voor democratie. Tegelijkertijd zien we bij een deel van de groep die de harde acties afkeurt ook wel kritiek op de huidige politieke situatie. Voor een deel ligt dat volgens hen aan de verdeeldheid in het land, maar vaker wijzen ze op het onvoldoende functioneren van de huidige politiek. We bespreken hieronder enkele van deze toelichtingen.

Alternatieve politieke acties binnen de kaders van de democratische rechtsstaat

Mensen zien alternatieve middelen binnen het democratische systeem om veranderingen te bewerkstelligen, zoals stemmen, debatteren of demonstraties. We zagen hierboven dezelfde argumenten terug bij de vraag of mensen *zelf* in actie zouden komen als de Tweede Kamer een onrechtvaardig wetsvoorstel behandelt.

> '"De beste stuurlui staan aan wal." Als je het niet eens bent met wat de overheid doet dan is de enige plek het stemhokje. Of ga zelf de politiek in.' (vrouw, 56 jaar, havo/vwo, helemaal oneens met omverwerpen)

> 'Niet omverwerpen, maar door massademonstraties om regering te dwingen tot nieuwe verkiezingen.' (man, 36 jaar, mbo, niet eens, niet oneens met omverwerpen)

Ook mensen die het verstoren van een vergadering afkeuren, geven aan dat er bepaalde democratische spelregels zijn om afkeuring duidelijk te maken en geven de voorkeur aan minder verstorende manieren binnen de kaders van de rechtsstaat.

> 'Dat is het stelsel waar we in zitten. De mening op andere wijze laten weten is prima. De democratie belagen kan het niet zijn, zie de bestorming van het Capitool.' (man, 55 jaar, wo, keurt verstoring af)

> 'Het verstoren van een vergadering van een publiek orgaan keur ik af, omdat er ook andere (betere) mogelijkheden zijn om de onrechtvaardigheid aan de orde te stellen (benaderen kamerfracties / media, politieke partijen enz.).' (man, 75 jaar, hbo, keurt verstoring af)

Deze argumenten zien we ook terugkomen bij een deel van de mensen die een middenpositie innemen bij de vraag over het verstoren van een Tweede Kamervergadering. Hoewel ze waarde hechten aan de vrijheid van meningsuiting, vragen ze zich af of een verstoring de juiste manier is om dat te doen:

> 'Er is vrijheid van meningsuiting, een groot goed in NL. Als degene zijn punt gemaakt heeft en dat moet binnen de perken van het toelaatbare blijven, dan zou een (korte, spontane) hindering geen probleem moeten zijn. Er zijn natuurlijk genoeg manieren om het niet goedkeuren te laten blijken i.p.v. hindering.' (man, 58 jaar, havo/vwo, keurt niet af, niet goed)

> 'Het ligt voor mij een beetje aan de manier waarop. Het belemmeren van werk vind ik niet iets om goed te keuren, maar tegelijkertijd kan ik iemand die iets doet voor principes ook weer niet echt afkeuren. Mits op een fatsoenlijke manier. Geen bedreigingen of dat soort dingen.' (vrouw, 26 jaar, wo, keurt niet af, niet goed)

> 'Vrijheid van meningsuiting is prima, maar het ligt wel aan de ernst van de hinder.' (vrouw, 32 jaar, mbo, keurt niet af, niet goed)

Politieke vertegenwoordiging en meerderheidsbelang

Naast het wijzen op andere democratische middelen, benadrukken mensen dat de politiek er is om iedereen te vertegenwoordigen. Als een wetsvoorstel een individu niet bevalt, is daar volgens hen vaak nog wel een democratische meerderheid voor.

> 'Omdat diegene het er misschien niet mee eens is, maar andere mensen weer wel. Waarom moet diegene zijn zin krijgen?' (man, 25 jaar, basisonderwijs, keurt verstoring af)

> 'De Tweede Kamer representeert de bevolking, het is niet aan een burger om de orde te verstoren tijdens vergaderingen.' (vrouw, 38 jaar, wo, keurt verstoring af)

> 'In een democratie worden soms besluiten genomen die niet door iedereen gewaardeerd worden.' (man, 34 jaar, mbo, keurt verstoring af)

Geen goed alternatief voor democratie

Mensen wijzen er regelmatig op dat er geen alternatief is voor de democratie. Sommigen vragen als reactie bijvoorbeeld 'wat dan?' of 'hoe willen we het dan doen?'. Ze vinden de alternatieven erger en gebruiken daarbij woorden als anarchie, chaos of dictatuur.

> 'Een democratie werkt niet op die manier, eens in de vier jaar hebben we de mogelijkheid om verandering te brengen wanneer gewenst, maar het systeem omverwerpen is hoe oorlogen ontstaan.' (man, 35 jaar, hbo, helemaal oneens met omverwerpen)

> 'Wat je ervoor terugkrijgt (radicaal/nationalistisch bewind of anarchie) is waarschijnlijk veel slechter. Daar schiet niemand wat mee op.' (man, 50 jaar, wo, helemaal oneens met omverwerpen)

Onvrede over functioneren politiek

Dat mensen de verstoring en harde acties tegen de overheid afwijzen, wil overigens niet zeggen dat ze zonder meer tevreden zijn over het functioneren van de politiek. Sommigen geven aan een dergelijke actie in principe af te keuren, maar geven duidelijk aan geen vertrouwen meer te hebben in de huidige politiek en dat bepaalde acties soms wel nodig zijn om aan de politiek te laten weten welke zorgen er spelen.

> 'Vind het niet getuigen van de juiste en goede normen en waarden om een dergelijke actie te ondernemen ECHTER de huidige politici roepen dit soort gedrag wel over zichzelf af door de mening van de meerderheid constant te negeren en te doen alsof zij beter weten wat juist is voor de mensen.' (man, 66 jaar, hbo, keurt verstoring niet af, ook niet goed)

Ook mensen die het niet eens zijn met de stelling over omverwerpen, wijzen op uitvoeringsproblemen van de overheid en dat de dagelijkse politiek niet altijd functioneert.

> 'Het systeem omverwerpen is wel heel radicaal. Beter is het om op democratische wijze veranderingen te laten plaatsvinden, al heeft "de politiek" dat de afgelopen periode nagelaten.' (man, 57 jaar, hbo, helemaal oneens met omverwerpen)

> 'Ik denk niet dat het systeem niet functioneert, maar dat er momenteel té veel belangrijke kwesties op tafel liggen waarover niemand in staat is een beslissing te nemen. Het is tijd voor nieuw elan in de Tweede Kamer, niet per se voor een nieuw systeem.' (vrouw, 31 jaar, wo, helemaal oneens met omverwerpen)

> 'Begrijp niet veel meer van deze regering, geen duidelijk beleid en doorpakken, het is maar pappen en nathouden.' (man, 71 jaar, mbo, niet eens, niet oneens met omverwerpen)

Verdeeldheid in land maakt besturen lastig

Sommigen leggen de verantwoordelijkheid voor de huidige politieke situatie ook bij diezelfde kiezer. Ze wijzen op de verdeeldheid en de vele partijen, waardoor het systeem volgens hen niet optimaal functioneert.

> 'Het probleem ligt wat mij betreft niet aan het systeem maar aan wat mensen blijven stemmen. Dat is blijkbaar de gemiddelde mening.' (vrouw, 32 jaar, havo/vwo, oneens met omverwerpen)

> 'Het systeem functioneert slecht onder slechte leiding. Ik heb de hoop dat het systeem beter functioneert met betere mensen. Als Nederland slechte politici kiest, dan is dat *all in the game* helaas. Zo werkt democratie.' (vrouw, 69 jaar, wo, oneens met omverwerpen)

> 'Er is altijd sprake van verschillende meningen van verschillende partijen dus er moeten altijd compromissen gesloten worden. Het is dan erg lastig om het iedereen naar de zin te maken. Een systeemverandering helpt dan niet.' (vrouw, 48 jaar, mbo, oneens met omverwerpen)

De relatie tussen politieke en maatschappelijke onvrede en steun voor protest en acties tegen de overheid

Zoals we hierboven zien, kan onvrede over de politiek een reden zijn voor mensen om acties tegen de overheid te steunen. Een verwachting is dat een gebrek aan politiek vertrouwen en maatschappelijk pessimisme ertoe leidt dat mensen zich afzetten tegen de politiek en maatschappij (Bal en Van den Bos 2018). In hoofdstuk 2 zagen we echter al dat de relatie tussen onvrede en participatie niet eenduidig is: de twee politiek actievere groepen waarin mensen vaker deelnemen aan demonstraties, verschillen in de mate van politiek vertrouwen en maatschappelijk pessimisme (zie tabel 2.2 en Christensen 2014; Van Stekelenburg en Klandermans 2018). Ook uit ander onderzoek weten we dat maatschappelijk pessimisme onder bepaalde omstandigheden kan leiden tot verontwaardiging en boosheid en dat deze onvrede politiek gedrag kan aansporen en versterken, maar dat deze relatie afhangt van iemands opvattingen. Dat andere onderzoek bespreken we in kader 3.4. In het laatste deel van dit hoofdstuk kijken we nog naar de relatie tussen politiek vertrouwen, maatschappelijk pessimisme, responsiviteit en steun voor protest en protestbereidheid, goedkeuring van geweld bij demonstraties en steun voor acties tegen de overheid.

Kader 3.4 Maatschappelijk onbehagen als bril, katalysator van actie en verschillende (actie)reacties

Dr. Frank Gootjes (Universiteit Utrecht)[37]

Maatschappelijk onbehagen lijkt een grote rol te spelen in het publieke debat in veel landen (veel onderzoek naar onbehagen komt uit westerse democratieën, zie Van der Bles 2017; Teymoori et al. 2016). Burgers voelen een bezorgdheid en frustratie over de maatschappij en kijken met pessimisme naar de toekomst (Van der Bles et al. 2015; Elchardus en Spruyt 2016; Gootjes et al. 2023; Steenvoorden 2015). Dit maatschappelijk onbehagen kan een belangrijke rol spelen bij de reactie van mensen op maatschappelijke gebeurtenissen (Gootjes et al. 2023). Bij specifieke nieuwe gebeurtenissen in de maatschappij, zoals een groot geweldsincident, een politiek schandaal (bijvoorbeeld het toeslagenschandaal), of andere grote gebeurtenissen (bijvoorbeeld de komst van vluchtelingen en nieuwe asielzoekerscentra), reageren mensen met maatschappelijk onbehagen sterker: ze voelen meer boosheid en geven aan eerder geneigd te zijn tot actie (zie hoofdstuk 5 in Gootjes et al. 2023). Maatschappelijk onbehagen fungeert dan **als een bril** om naar de maatschappij te kijken. Mensen die maatschappelijk onbehagen voelen, verbinden de gebeurtenis aan hun al aanwezige negatieve sentiment over de maatschappij: de gebeurtenis is emblematisch voor het idee dat de maatschappij in verval is. Dat emoties van mensen aangewakkerd worden, verloopt, zo is het vermoeden, via sociale identiteit (Van Zomeren et al. 2012) en groepsgebaseerde emoties (Gordijn et al. 2006; Kuppens en Yzerbyt 2012). Bepaalde aspecten van een gebeurtenis bedreigen dan de sociale identiteit (d.w.z. de verhouding tot anderen in termen van sociale groepen; met betrekking tot de samenleving gaat dat over wie 'wij' zijn en willen zijn). Zo kan een politiek schandaal de onderlinge saamhorigheid en het onderlinge vertrouwen op losse schroeven zetten (Crimston et al. 2022; Ionescu et al. 2021; Sprong et al. 2019). Bij een grote maatschappelijke gebeurtenis voelen mensen emoties die geworteld zijn in deze identiteit: ze kunnen woede ervaren, bijvoorbeeld over degenen die volgens hen verantwoordelijk zijn, woede dat het heeft kunnen gebeuren, en bezorgdheid over dat het nog eens kan gebeuren.

Omdat mensen met maatschappelijk onbehagen ervaren dat de maatschappij er in brede zin slecht aan toe is, en ze dit dus ook als dreiging kunnen ervaren, kan het onbehagen ook een **katalysator zijn voor actie**. Zo blijkt uit een aantal (cross-sectionele) onderzoeken bijvoorbeeld dat het negatieve sentiment over de maatschappij een sterke relatie heeft met boosheid over een aanslag zoals die in de tram in Utrecht in 2019, en ook die in Hanau (Duitsland) in 2020 (zie hoofdstuk 5 in Gootjes et al. 2023).

37 Frank Gootjes werkt als postdoctoraal onderzoeker bij de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in april 2023 op maatschappelijk onbehagen bij de Rijksuniversiteit Groningen.

Maatschappelijk onbehagen speelt hier dan een versterkende rol op boosheid over de aanslag, en deze emoties kunnen de intenties voor verandering versterken. Zo is boosheid dan weer gelinkt aan intenties tot het zoeken van positief contact met de sociale (minderheids)groep waar de slachtoffers mee geassocieerd worden (in Hanau), en intenties tot sociale vermijding ten opzichte van de sociale (minderheids)groep waar de dader mee geassocieerd wordt (in Utrecht). Als onvrede en onbehagen over de samenleving veel voorkomen, hebben mensen ook het idee niet alleen te staan en ervaren zij een gevoel van haalbaarheid wat betreft actie (Becker en Tausch 2015; Van Zomeren et al. 2012). Maar het is belangrijk om te benadrukken dat slechts een deel van de mensen die deze gedragsintenties uitspreken, ook daadwerkelijk in actie komt (vooral zij die de mogelijkheden hebben, zie Van Zomeren et al. 2012; zie kader 3.1).

Er zijn **verschillende (actie)reacties** op maatschappelijk onbehagen. Zo blijkt uit een representatieve steekproef van Nederlanders uit 2019 dat mensen met meer onbehagen sterkere intenties hebben om vluchtelingen te helpen door voor ze te demonstreren, ze te coachen, mits deze mensen een positieve mening hebben over migratie (zie hoofdstuk 3 in Gootjes et al. 2023). Wanneer mensen negatief denken over migratie, dan hebben mensen met onbehagen juist sterkere intenties om in actie te komen tegen vluchtelingen, zoals demonstreren tegen vluchtelingen, je buurt beschermen tegen vluchtelingen en opstandig gedrag waarbij de vluchtelingen het moeten ontgelden (zoals de intentie om vluchtelingen hard aan te pakken als ze zich niet aan bestaande regels houden, of de buurt te beschermen tegen vluchtelingen) (zie hoofdstuk 3 en 4 in Gootjes et al. 2023). In de context van de coronacrisis wordt bijvoorbeeld duidelijk dat maatschappelijk onbehagen verband houdt met opstandige intenties, zoals boos willen worden op handhavers, het weigeren instructies op te volgen, maar alleen als mensen corona geen risico vinden voor de gezondheid (Appendix 2 in Gootjes et al. 2023). Onbehagen versterkt dus vooral gedrag dat binnen de eigen ideologie te plaatsen is. Daarnaast is er een sterk verband tussen onbehagen en acties tegen de overheid (hoofdstuk 3 in Gootjes et al. 2023).

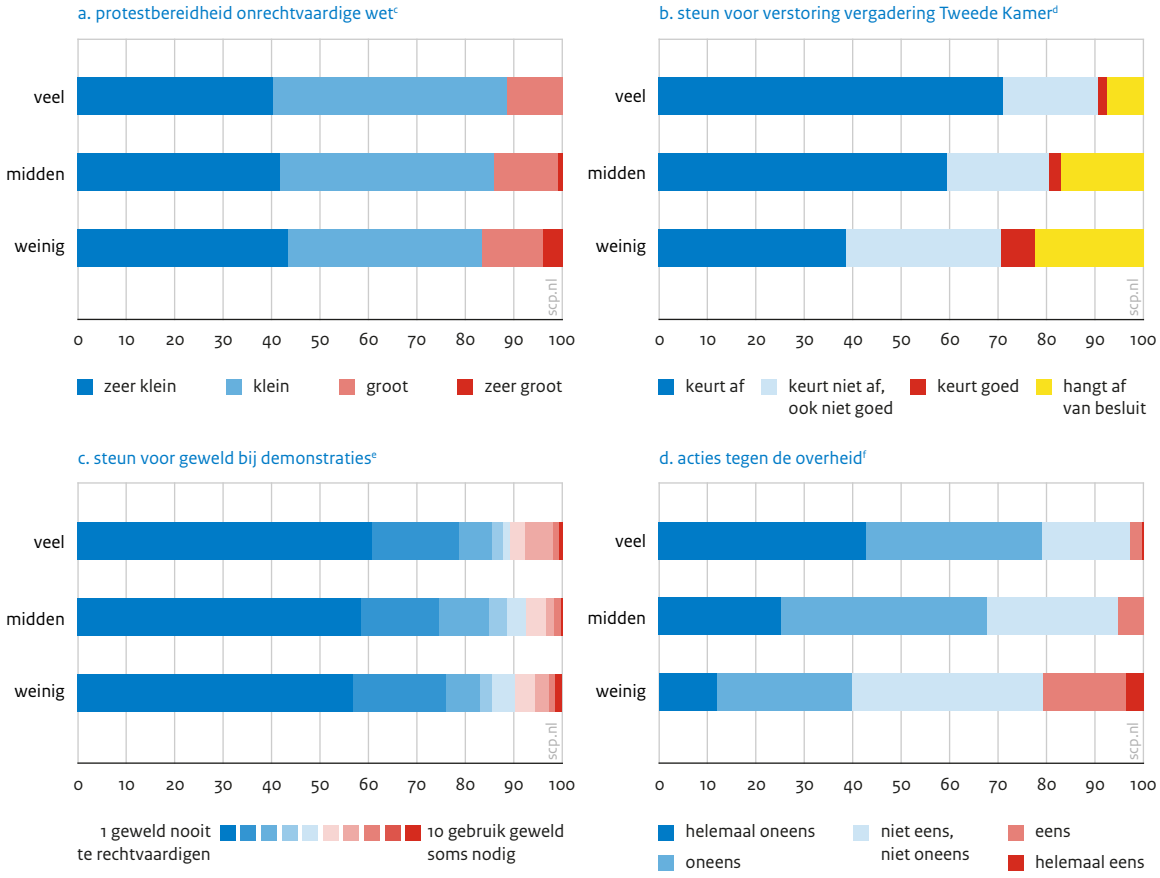
Mensen met maatschappelijk onbehagen zijn geëngageerde burgers die zich zorgen maken over hun maatschappij. Er is een verband tussen onbehagen en intenties voor opstandig gedrag en een wens tot radicale verandering van de maatschappij (hoofdstuk 3 in Gootjes et al. 2023). Maar er zijn ook genoeg mensen met maatschappelijk onbehagen die uiteindelijk niet tot actie overgaan (Geurkink en Miltenburg 2023). In hoeverre maatschappelijk onbehagen zelf een maatschappelijk probleem is, of wanneer het een probleem wordt, is een complexe vraag en daar lijkt de literatuur niet over uit te zijn.

Mensen met minder politiek vertrouwen steunen acties tegen de overheid meer, weinig ervaren politieke responsiviteit is belangrijke verklaring

Er zijn geen verschillen naar politiek vertrouwen bij de bereidheid om zelf in actie komen bij een onrechtvaardige wet en het goedkeuren van geweld bij een demonstratie (zie figuur 3.11a en c). Het aandeel dat bereid is om zelf in actie te komen tegen een onrechtvaardige wet is voor alle groepen (zeer) klein. En de opvatting dat geweld bij demonstraties nooit te rechtvaardigen is, wordt breed gedeeld.

De belangrijkste verschillen tussen mensen met veel en weinig vertrouwen in de politiek zien we bij steun voor verstoring van een Tweede Kamervergadering door anderen en voor de acties tegen de overheid (over hard aanpakken, harde acties en omverwerpen) (figuur 3.11b en d). Hoewel bij alle groepen een minderheid een verstoring van een vergadering van de Tweede Kamer goedkeurt, keuren mensen met laag politiek vertrouwen dat wel vaker goed dan andere groepen. Ook is deze groep het vaker eens met de stellingen over acties tegen de overheid. Bij maatschappelijk pessimisme zien we een vergelijkbaar beeld (daarom niet apart getoond in een figuur). Mensen die vinden dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland keuren een verstoring van de Tweede Kamervergadering minder vaak af. Ook zijn ze het vaker eens met het idee dat de overheid het verdient om hard te worden aangepakt.

Figuur 3.11 Protestbereidheid, steun voor verstoring vergadering Tweede Kamer, steun voor geweld bij demonstraties en acties tegen de overheid naar politiek vertrouwen,[a] bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)[b]

a De indeling is gebaseerd op de vraag: 'Kunt u op een schaal van 1-10 aangeven hoeveel vertrouwen u in de regering heeft?' De categorie 'weinig' bestaat uit mensen die een cijfer 1 t/m 4 gaven, de categorie 'midden' uit mensen die een 5 of een 6 gaven en de categorie 'veel' uit mensen die een 7 of hoger gaven. De antwoordcategorie 'ik weet het niet' is niet meegenomen.

b Voor alle vragen is de antwoordcategorie 'ik weet het niet' niet meegenomen.

c Vraagstelling: 'Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?'

d Vraagstelling: 'Stel dat iemand een voorgenomen besluit van de Tweede Kamer zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de Tweede Kamer bij zijn werk te hinderen door een vergadering te verstoren. Keurt u dat goed of keurt u dat af?'

e Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat om invloed te hebben op beleidsmakers het belangrijk is dat deelnemers aan een demonstratie zich aan de regels houden en dat geweld nooit te rechtvaardigen is (bij cijfer 1). Anderen vinden dat het gebruik van geweld soms nodig is (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?'

f Scores zijn gebaseerd op de afgeronde gemiddelde scores over de drie items van acties tegen de overheid: 'In mijn ogen verdient de overheid het om hard aangepakt te worden, desnoods met geweld', 'Er is hardere actie nodig tegen de overheid als ze keer op keer niet luistert', 'De overheid functioneert zo slecht dat het hele systeem maar het beste omvergeworpen kan worden'. Elk van de stellingen had een antwoordschaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens) en een 'ik weet het niet' optie.

Bron: LISS augustus 2023

Om beter inzicht te krijgen in waarom mensen al dan niet in actie willen komen of protesten en acties tegen de overheid steunen, moeten we naast politiek vertrouwen ook nog andere mogelijke verklaringen meenemen. Daarvoor kijken we ook naar ervaren responsiviteit en politiek zelfvertrouwen. Uit eerder onderzoek weten we dat ervaren responsiviteit, het gevoel dat de politiek oog heeft voor wat mensen belangrijk vinden, samenhangt met de bereidheid van mensen om in actie te komen (bijvoorbeeld Van Stekelenburg 2013). Het is ook een belangrijke factor voor het oordeel van mensen over de politiek en overheid en een graadmeter voor de kwaliteit van de democratie en van belang voor het politiek vertrouwen van mensen (Van Noije et al. 2023). Ook politiek zelfvertrouwen wordt vaak gezien als een belangrijke verklaring voor waarom mensen participeren (bijvoorbeeld Gastil en Xenos 2010; Den Ridder en Dekker 2015; Vecchione en Caprara 2009; Verba et al. 1995). Als mensen niet het gevoel hebben dat ze voldoende in staat zijn deel te nemen aan de politiek, zullen ze dit niet (of minder) doen.

In tabel 3.9 toetsen we deze verklaringen. In lijn met de beschrijvende analyses zien we geen verschillen naar politiek vertrouwen en maatschappelijk pessimisme bij protestbereidheid en steun voor geweld bij demonstraties (model 1a, 1b, 3a en 3b) en wel verschillen bij steun voor verstoring en acties tegen de overheid (model 2a, 2b, 4a en 4b). Als we ervaren politieke responsiviteit en politiek zelfvertrouwen toevoegen en controleren voor achtergrondkenmerken, blijft deze samenhang bestaan voor politiek vertrouwen, maar niet voor maatschappelijk pessimisme (model 2c en 4c).

Voor ervaren responsiviteit vinden we twee tegengestelde relaties. Als mensen vinden dat de politiek naar ze luistert, zijn ze meer bereid om in actie te komen als er een onrechtvaardige wet wordt behandeld (model 1c). Deze relatie tussen protestbereidheid en responsiviteit is mogelijk te verklaren omdat mensen dus verwachten dat ze met hun acties ook het verschil kunnen maken. Mensen die meer responsiviteit ervaren, zijn het juist minder mee eens met het nemen van harde acties tegen de overheid (model 4c). En andersom: mensen die niet het gevoel hebben dat er naar ze geluisterd wordt, vinden vaker dat de overheid het verdient om hard te worden aangepakt. Mogelijk denken zij dat redelijke acties geen zin hebben omdat er toch niet naar ze geluisterd wordt en dat harde acties daarom gerechtvaardigd zijn. We zien geen relatie tussen goedkeuring geweld bij demonstraties en steun voor verstoring naar ervaren politieke responsiviteit en politiek zelfvertrouwen.

Tabel 3.9 Achtergronden van protestbereidheid, steun voor verstoring, steun voor geweld en acties tegen de overheid, bevolking van 18+, augustus 2023 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)[a]

	protestbereidheid onrechtvaardige wet			steun voor verstoring vergadering Tweede Kamer			steun voor geweld bij demonstraties			acties tegen de overheid		
	Ordered logit			Ordered logit			OLS-regressie			OLS-regressie		
	1a	1b	1c	2a	2b	2c	3a	3b	3c	4a	4b	4c
politiek vertrouwen[b]	0,02		-0,05	**-0,29**		**-0,20**	-0,04		0,01	**-0,21**		**-0,15**
pessimisme[c]		-0,01	0,10		**0,57**	0,25		0,09	0,06		**0,35**	0,10
ervaren politieke responsiviteit[d]			**0,74**			-0,61			-0,36			**-0,27**
politiek zelfvertrouwen[e]			0,11			-0,51			0,02			-0,16
geslacht												
man (ref.)												
vrouw			0,02			0,08			-0,36			-0,01
leeftijd												
18-34 jaar (ref.)												
35-54 jaar			-0,09			**-0,88**			-0,49			-0,23
≥ 55 jaar			-0,17			**-0,97**			**-1,14**			**-0,31**
opleiding												
basisonderwijs/ vmbo (ref.)												
havo/vwo of mbo			0,49			-0,12			-0,33			-0,06
hbo/wo			**0,74**			-0,05			**-0,59**			**-0,24**
(n)		1021			928[f]			1152			1105	

a Vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant (p < 0,01).

b Vraagstelling: 'Kunt u op schaal van 1-10 aangeven hoeveel vertrouwen u in de regering heeft?' De antwoordcategorie 'ik weet het niet' is niet meegenomen.

c Vraagstelling: 'We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland.' De antwoorden lopen van 1 'duidelijk de verkeerde kant op' tot 5 'duidelijk de goede kant op' en zijn omgedraaid in deze analyses. De antwoordcategorie 'ik weet het niet' is niet meegenomen.

d Scores zijn gebaseerd op de gemiddelde scores over twee items: 'Kamerleden geven niets om de mening van mensen zoals ik' en 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'. Elk van de stellingen had een antwoordschaal van 1 (dat is waar) tot 2 (dat is niet waar). De antwoordschalen zijn herschaald, zodat 1 betekent veel ervaren politieke responsiviteit en 0 betekent weinig ervaren politieke responsiviteit.

e Vraagstelling: 'Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek.' De antwoorden lopen van 1 'dat is waar' tot 2 'dat is niet waar' en zijn omgedraaid en herschaald in deze analyses, waarbij 1 betekent hoog politiek zelfvertrouwen en 0 betekent laag politiek zelfvertrouwen.

f Mensen die aangeven dat steun voor verstoring afhangt van het voorgenomen besluit zijn niet meegenomen in deze analyse.

Bron: LISS augustus 2023

Slot: Onvrede over de politiek en wens tot verandering

In hoofdstuk 2 bekeken we onder meer hoe Nederlanders meedoen aan de politiek. Stemmen bij verkiezingen blijkt de meest gebruikte vorm van politieke participatie, maar er zijn ook andere manieren waarop burgers hun stem kunnen laten horen. Een daarvan is door te demonstreren of protesteren. Hoewel het aandeel Nederlanders dat meedoet aan protesten klein is vergeleken met het aandeel dat gaat stemmen, neemt het aantal demonstraties de laatste jaren toe. In dit hoofdstuk keken we naar de steun voor demonstraties, naar de eigen protestbereidheid en naar de redenen waarom mensen protest al dan niet steunen of er (niet) aan mee willen doen.

Steun voor vreedzame demonstraties blijkt niet alleen een principiële aangelegenheid. Mensen die het inhoudelijk niet eens zijn met het onderwerp van een demonstratie zijn iets vaker geneigd om deze demonstratie af te keuren. Ook in ander onderzoek zien we dat de steun voor democratische principes zoals de vrijheid van meningsuiting en gelijke behandeling afhankelijk is van de eigen situatie en opvattingen (zie Van Noije en Den Ridder, te verschijnen). Dat is een punt van aandacht, want in een democratie is demonstreren een grondrecht, ook als een (groot) deel van de bevolking het niet eens is met het onderwerp ervan.

Nederlanders keuren normoverschrijdend gedrag bij demonstraties en bij andere vormen van politieke actie af. Het gebruik van geweld door demonstranten (zoals het gooien van vuurwerk en vernielen van auto's) is voor mensen het meest doorslaggevend om een demonstratie af te keuren. Gewelddadige demonstraties worden zelden goedgekeurd. Ook voor niet-gewelddadig normoverschrijdend gedrag, zoals het verstoren van een Tweede Kamervergadering, is weinig steun. Veel mensen benadrukken dat er vreedzame en democratische manieren zijn om onvrede te uiten of verandering teweeg te brengen.

Uit de vragen die we stelden over steun voor acties tegen de overheid blijkt dat een minderheid dit soort acties steunt. Hoe groot die groep precies is, verschilt per vraag. Met de vraag of de overheid het verdient om hard (desnoods met geweld) aangepakt te worden, stemt 6% in. Bijna een derde van de Nederlanders vindt dat er hardere actie nodig is tegen de overheid als ze keer op keer niet luistert. Met de stelling dat de overheid zo slecht functioneert, dat het hele systeem maar het beste omvergeworpen kan worden, is bijna één op de vijf mensen het eens. In open antwoorden bij deze laatste vraag zagen we dat de steun voortkomt uit onvrede over het functioneren van de politiek, de opeenstapeling van maatschappelijke en sociale problemen in Nederland en het aanhoudende gevoel dat de politiek niet luistert naar mensen zoals zij.

Bij het duiden van deze uitkomsten is het goed om te bedenken dat we hier vragen naar steun en begrip voor harde acties en niet naar de bereidheid om er zelf aan mee te doen. We zagen in dit hoofdstuk dat de bereidheid om zelf in actie te komen klein is. Gevraagd of mensen in actie zouden komen tegen een in hun ogen onrechtvaardig voorstel, geeft maar een kleine groep mensen aan dat die kans groot is. Die groep denkt daarbij aan democratische vormen van politieke participatie, zoals het tekenen van petities of demonstreren. In eerder onderzoek zagen we dat verreweg de meeste Nederlanders vinden dat burgers zich te allen tijde aan de wet dienen te houden. Een kwart vindt dat er soms omstandigheden zijn waarin mensen de wet mogen overtreden. Daarbij gaat het mensen vooral om een noodsituatie, of ze noemen burgerlijke ongehoorzaamheid om op te komen voor politieke idealen. In dat laatste geval benadrukken ze dat geweld altijd ontoelaatbaar is (Van Noije et al. 2023: 104-105). De meeste mensen die iets willen veranderen, willen dat met democratische middelen doen.

Toch zijn er redenen om bezorgd te zijn over de groep Nederlanders die steun en begrip zegt te hebben voor harde acties (indien nodig met geweld) en het omverwerpen van het systeem. Ook als maar een klein deel die deze stevige uitspraken doet daadwerkelijk tot actie overgaat, kunnen de gevolgen van gewelddadig en antidemocratisch gedrag groot zijn. Bedreigingen en intimidaties van politici, bestuurders en ambtenaren ondermijnen de democratische rechtsstaat, onder andere omdat daardoor anderen het debat gaan mijden en de open samenleving onder druk komt te staan. Daarnaast hebben bedreigingen een impact op de privésfeer van de bedreigde mensen (zie COB 2023|1: 30). Zoals gezegd weten we uit open antwoorden dat de steun voor omverwerpen voortkomt uit grote onvrede over de politiek. Waarover we nog onvoldoende weten, is wat mensen verstaan onder het hard aanpakken van de overheid en hoe zij het omverwerpen van het systeem voor zich zien. In de toelichtingen bij de stelling wijzen een paar mensen erop dat het systeem al 'omvergeworpen' is door de val van het kabinet-Rutte IV en de daarop volgende verkiezingen (die op het moment van data verzamelen nog moesten plaatsvinden). Maar of iedereen die het systeem omvergeworpen wil zien denkt aan een wisseling van de wacht via verkiezingen en of de verkiezingen van 22 november 2023 voor hen die rol spelen, weten we niet en is dus een vraag voor verder onderzoek.

Bijlagen

Hoofdstuk 2

Tabel B2.1 Criteria in het bepalen van het aantal groepen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-voorjaar 2022[a]

	BIC	aBIC	entropie	p voor V-LMR-test	(n) per groep						
2	32683,862	32601,243	0,689	0,0000	972 (0,20)	3880 (0,80)					
3	32353,045	32229,117	**0,730**	0,0005	785 (0,16)	496 (0,10)	3571 (0,74)				
4	32178,172	32012,935	0,581	**0,0000**	613 (0,13)	392 (0,08)	2187 (0,45)	1660 (0,34)			
5	32047,403	31840,857	0,614	0,1800	256 (0,05)	2005 (0,41)	442 (0,09)	365 (0,08)	1784 (0,37)		
6	**32021,524**	31773,668	0,631	0,8158	268 (0,06)	701 (0,14)	1478 (0,30)	374 (0,08)	98 (0,02)	1932 (0,40)	
7	32042,820	**31753,655**	0,636	0.7987	107 (0,02)	46 (0,01)	1379 (0,28)	508 (0,10)	265 (0,05)	475 (0,10)	2072 (0,43)

a Toelichting *fit*-statistieken: Voor BIC (Bayesian information criterion) en aBIC geldt: hoe lager hoe beter. De V-LMR toetst of een oplossing met een bepaald aantal latente groepen significant beter is dan de oplossing met één groep minder. Als deze toets niet significant is voor een bepaald aantal groepen (dus p > 0,05), dan is de oplossing met één groep minder een optimale oplossing. Entropie vormt formeel geen selectiecriterium, maar geeft aan in hoeverre de latente groepen adequaat van elkaar te scheiden zijn. Dichter bij de waarde 1 is beter; dat betekent dat de groepen beter van elkaar zijn te scheiden. Dichter bij o betekent dat de latente groepen onduidelijk zijn. Op basis van deze statistieken, de daling van de BIC, de groepsgroottes en de inhoudelijke interpreteerbaarheid van de verschillende aantallen groepen wordt de LCA met 5 klassen verkozen.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Tabel B2.2 Participatiegroepen naar achtergrondkenmerken, bivariaat (BCH-methode), (na)zomer 2021-voorjaar 2022 (in gemiddelden en procenten)

	1	2	3	4	5	
	actieve participanten	weinig actieve participanten	actieve niet-institutionele participanten	lokaal-maatschappelijke participanten	politiek minder actieve en maatschappelijk actieve participanten	totaal
allen	5	41	9	8	37	100
geslacht						
vrouw	35 [2, 3, 4, 5]	51 [1]	57 [1]	52 [1]	51 [1]	51
man	65 [2, 3, 4, 5]	49 [1]	43 [1]	48 [1]	50 [1]	49
leeftijd						
gemiddeld (in jaren)	54,4 [2, 3, 4]	49,2 [1, 3, 4, 5]	38,5 [1, 2, 4, 5]	46,2 [1, 2, 3, 5]	52,4 [2, 3, 4]	49,2
18-34 jaar	11 [2, 3, 4]	34 [1, 3, 4, 5]	52 [1, 2, 4, 5]	23 [1, 2, 3]	16 [2, 3]	27
35-54 jaar	39 [2, 3]	22 [1, 4, 5]	27 [1, 4, 5]	47 [2, 3]	39 [2, 3]	31
≥ 55 jaar	51 [3, 4]	44 [3, 4]	21 [1, 2, 4, 5]	31 [1, 2, 3, 5]	46 [3, 4]	41
opleiding						
basisonderwijs, vmbo	9 [2, 4, 5]	40 [1, 3, 4, 5]	10 [2, 4, 5]	19 [1, 2, 3]	17 [1, 2, 3]	26
havo, vwo, mbo	25 [2, 3, 4]	34 [1]	40 [1]	38 [1]	33	35
hbo, wo	63 [2, 3, 4, 5]	22 [1, 3, 4, 5]	48 [1, 2]	42 [1, 2]	49 [1, 2]	39
inkomen						
< 20%	12 [3]	19 [4, 5]	23 [1, 4, 5]	10 [2, 4]	9 [2, 3]	15
20-40%	12 [2]	24 [1, 3, 4, 5]	14 [2]	16 [2]	12 [2]	17
40-60%	13 [2, 4, 5]	19 [1]	17	24 [1]	21 [1]	20
60-80%	20	18 [5]	23	24	27 [2]	22
> 80%	43 [2, 3, 4, 5]	19 [1, 4, 5]	23 [1, 5]	26 [1, 2]	32 [1, 2, 3]	26
vertrouwen in regering						
gemiddeld (in rapportcijfer)	5,1 [3, 5]	5,1 [3, 5]	4,0 [1, 2, 4, 5]	5,3 [3]	5,6 [1, 2, 3]	5,2
laag (1-4)	36 [3, 5]	35 [3, 4, 5]	57 [1, 2, 4, 5]	30 [3]	22 [1, 2, 3]	32
midden (5,6)	34	39 [3]	28 [2, 4, 5]	38 [3]	41 [3]	38
hoog (7-10)	30 [3]	27 [3, 5]	15 [1, 2, 4, 5]	33 [3]	38 [2, 3]	30
maatschappelijk pessimisme						
(duidelijk) verkeerde kant	56 [3]	51 [3]	75 [1, 2, 4, 5]	45 [3]	49 [3]	53
evenveel goede als verkeerde kant	20 [4]	27 [3, 4]	14 [2, 4, 5]	35 [1, 2, 3]	28 [3]	26
(duidelijk) goede kant	24 [3]	23 [3]	12 [1, 2, 4, 5]	19 [3]	24 [3]	22
ervaren politieke responsiviteit						
gemiddeld (1-5)	3,1 [2, 3]	2,6 [1, 4, 5]	2,6 [1, 4, 5]	2,9 [2, 3]	3,0 [2, 3]	2,8
laag	31 [2, 3]	45 [1, 4, 5]	50 [1, 4, 5]	32 [2, 3]	26 [2, 3]	37
midden	38	41 [3]	29 [2, 4, 5]	40 [3]	41 [3]	39
hoog	32 [2, 3]	14 [1, 3, 4, 5]	21 [1, 2, 5]	28 [2]	34 [2, 3]	24

	1	2	3	4	5	
	actieve participanten	weinig actieve participanten	actieve niet-institutionele participanten	lokaal-maatschappelijke participanten	politiek minder actieve en maatschappelijk actieve participanten	totaal
politieke interesse						
gemiddeld (1-5)	3,5 [2, 4, 5]	2,5 [1, 3, 4, 5]	3,2 [2, 4]	2,8 [1, 2, 3, 5]	3,1 [1, 2, 4]	2,9
niet / een beetje	16 [2, 4, 5]	52 [1, 3, 4, 5]	23 [2, 4]	38 [2, 4]	28 [1, 2, 4]	37
redelijk	32	31 [3, 5]	41 [2]	36	40 [2]	36
(heel) erg	53 [2, 3, 4, 5]	17 [1, 3, 4, 5]	37 [1, 2, 4]	25 [1, 2, 3]	32 [1, 2]	27
inspraak						
gemiddeld (1-5)	3,5 [3]	3,7 [4, 5]	3,8 [1, 4, 5]	3,5 [2, 4]	3,3 [2, 3]	3,5
(helemaal) oneens	24 [2]	14 [1, 4, 5]	18 [5]	22 [2]	26 [2, 3]	20
niet eens, niet oneens	17 [5]	20 [3]	11 [2, 4, 5]	21 [3]	25 [1, 3]	21
(helemaal) eens	59 [5]	66 [4, 5]	71 [4, 5]	57 [2, 3]	49 [1, 2, 3]	59
stemintentie[a]						
VVD	8 [5]	9 [3, 5]	2 [2, 4, 5]	8 [3, 5]	16 [1, 2, 3, 4]	11
D66	10 [2]	5 [1, 4, 5]	7	11 [2]	11 [2]	8
PVV	3	5 [5]	6 [5]	4	2 [2, 3]	4
CDA	3 [5]	2 [3, 5]	0 [2, 5]	2 [5]	6 [1, 2, 3, 4]	3
SP	3	3	5	3	3	3
PvdA	8 [3]	4	2 [1, 5]	3	7 [3]	5
GroenLinks	10 [2]	4 [1, 3, 4]	14 [2, 4, 5]	8 [2, 3]	6 [3]	6
Fvd/JA21[b]	3 [3]	3 [3]	8 [1, 2, 5]	4	3 [3]	4
PvdD	7 [2, 4]	1 [1, 3, 5]	8 [2, 4]	2 [1, 3]	4 [2]	3
CU	6 [2, 3]	0 [1, 5]	1 [1, 5]	2 [5]	5 [2, 3, 4]	3
Volt	6 [2]	1 [1, 3, 5]	5 [2]	4	4 [2]	3
BBB	6 [2, 3]	1 [1]	2 [1]	2	3	2
niet-stemmers	0 [2, 4, 5]	16 [1, 3, 4, 5]	3 [2, 4, 5]	11 [1, 2, 3, 5]	-4 [1, 2, 3, 4]	6

1 Significant verschil met groep 'actieve participanten' op basis van p < 0,05, BCH-methode, test van equality of means.
2 Significant verschil met groep 'weinig actieve participanten' op basis van p < 0,05, BCH-methode, test van equality of means.
3 Significant verschil met groep 'actieve niet-institutionele participanten' op basis van p < 0,05, BCH-methode, test van equality of means.
4 Significant verschil met groep 'lokaal-maatschappelijke participanten' op basis van p < 0,05, BCH-methode, test van equality of means.
5 Significant verschil met groep 'politiek minder actieve en maatschappelijk actieve participanten' op basis van p < 0,05, BCH-methode, test van equality of means.
a Totalen tellen samen met anders, weet niet, en wil ik niet zeggen e.d. op tot 100%.
b Vanwege beperkt aantal respondenten zijn deze partijen samengenomen.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek voor het tweede bericht van 2023

In dit bericht staat de meest actuele meting van Nederland in Beeld (NIB) centraal. Het enquêteonderzoek hiervoor is uitgevoerd in het voorjaar van 2023 (van maart tot en met juni 2023) door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In deze periode deden 1815 mensen mee (1206 online, 607 in persoon en 2 telefonisch). Het voorlopige responspercentage van deze deelmeting is 50,3%. Omdat we in dit onderzoek ontwikkelingen per deelmeting willen laten zien, maken we gebruik van een gecombineerd bestand van gewogen deelmetingen. Dit levert dit soms heel kleine (weeg)verschillen op ten opzichte van de gewogen jaarbestanden. De definitieve respons zal worden bepaald na oplevering van het totale jaarbestand en als hier gebruik van wordt gemaakt in een toekomstig COB-bericht worden gerapporteerd.[38] De NIB-resultaten zijn gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht x leeftijd. Naast de meest actuele meting uit het voorjaar van 2023 is in dit bericht ook gebruikgemaakt van eerdere metingen van NIB tussen juni 2021 en februari 2023. Voor hoofdstuk 2 maakten we gebruik van een NIB-jaarbestand van 2021-2022. Het enquêteonderzoek hiervoor is uitgevoerd tussen juli 2021 en juni 2022 door het CBS. In deze periode deden 4852 mensen mee (3864 online, 864 in persoon). Het responspercentage voor dit onderzoek was 48,0%. Net als de meest actuele meting van NIB is ook dit NIB-jaarbestand gewogen met een weegmodel zoals hierboven besproken.

Open vragen in het LISS-panel in augustus 2023

In de NIB-enquête stellen we respondenten twee open trefwoordvragen (naar belangrijke maatschappelijke problemen en sterke punten in Nederland) en laten we mensen aan het slot toelichten waarom zij het de goede of verkeerde kant op vinden gaan. Omdat er in de NIB-enquête verder geen ruimte is voor open vragen en open vragen een centraal onderdeel zijn van het *mixed method* COB-onderzoek, legden we respondenten van het LISS-panel in augustus 2023 aanvullend een aantal open vragen voor. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken.

38 Bij deze definitieve bepaling van de respons zal nog een correctie plaatsvinden voor kaderfouten en oneigenlijke non-respons. We spreken van een kaderfout als het steekproefkader overcompleet is (bijvoorbeeld als er mensen in de steekproef zitten die verhuisd zijn naar het buitenland maar zich niet hebben uitgeschreven bij de gemeente), dan wel incompleet is (bijvoorbeeld als er mensen missen, omdat er geen adresgegevens bekend zijn). Het steekproefkader is daarmee geen perfecte weergave van de gewenste onderzoekspopulatie. Het uiteindelijke responspercentage gebaseerd op de jaarmeting zal daarom iets hoger uitvallen.

Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. Zie www.centerdata.nl/liss-panel voor meer informatie over het LISS-panel. In totaal hebben 1339 respondenten van 18 jaar en ouder tussen 7 en 28 augustus 2023 de online LISS-enquête ingevuld, 1330 respondenten vulden de vragenlijst volledig in. Er waren zes open vragen; deze zijn willekeurig verdeeld, zodat elke respondent twee open vragen krijgt om overbelasting te voorkomen. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. Er waren 28 personen met een hoge weegfactor (> 4). Er is gekozen om voor deze personen de weegfactor te begrenzen op 4. Omdat Nieuw Sociaal Contract (NSC) pas op 19 augustus werd opgericht, hebben we die partij niet kunnen opnemen als mogelijk antwoord en blijft de voorkeur van potentiële NSC-stemmers in deze publicatie dus buiten beschouwing. Het LISS-panel heeft doorlopende modules waarin achtergrondkenmerken en houdingen jaarlijks worden uitgevraagd. Voor enkele van de analyses zijn houdingen uit de *Politics and Values wave* 15 aan het databestand gekoppeld (zie hier voor meer informatie). Zie voor meer informatie over de onderzoeksverantwoording en de vragenlijst: Natalia Kieruj (CentERdata), Aanvullend onderzoek COB – meting augustus 2023.

Naast de hierboven beschreven dataverzameling die speciaal voor het COB is uitgevoerd, maken we in dit bericht ook gebruik van kwantitatieve gegevens die door anderen zijn verzameld, zoals gegevens van de European Social Survey (ESS). Meer informatie over de dataverzameling van ESS is hier te vinden. Ook maken we gebruik van de Eurobarometer. Zie hier voor meer informatie over de steekproeftrekking en het veldwerk van de Eurobarometer. Verder benutten we gegevens uit het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (CV) dat het SCP sinds 1975 uitvoert, vanaf 2008 in samenwerking het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (zie hier voor meer informatie over Culturele Veranderingen in Nederland). Ook verwijzen we naar gegevens van het CBS over de Nederlandse economie en samenleving.

Weergave percentages en gemiddelden en toetsing verschillen

Bij het toetsen van verschillen door de tijd of tussen groepen hanteren we, tenzij anders vermeld, een significantieniveau van $p < 0{,}01$. In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

Aarts, K. (1995). Nationale politieke problemen, partijcompetentie en stemgedrag. In: J. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994* (p. 173-190). Leiden: DSWO press.

Aarts, K., H. van der Knaap, A. Michels en J. Thomassen (1992). Politieke problemen en strijdpunten. In: J. van Holsteyn en G. Irwin (red.), *De Nederlandse kiezer 1989*. Amsterdam: steinmetzarchief/swidoc/skon.

AIVD (2023). *AIVD Jaarverslag 2022*. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. www.aivd.nl/binaries/aivd_nl/documenten/jaarverslagen/2023/04/17/aivd-jaarverslag-2022/AIVD+Jaarverslag+2022.pdf. Geraadpleegd 15 november 2023.

Bakker, E. de, L. Thijssen en W. Portegijs (2023). *Samenleving in beweging*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bal, M. en K. van den Bos (2018). Ontevredenheid onder burgers: Intuïtieve en weloverwogen onrechtvaardigheidsoordelen. In: J. Zuure en S.L. de Lange (red.), *#WOEST: De kracht van verontwaardiging* (p. 39-54). Amsterdam University Press/Raad voor het Openbaar Bestuur.

Becker, J.C. en N. Tausch (2015). A dynamic model of engagement in normative and non-normative collective action: Psychological antecedents, consequences, and barriers. In: *European Review of Social Psychology*, jg. 26, nr. 1, p. 43-92. https://doi.org/10.1080/10463283.2015.1094265

Bekkers, R.H.F.P. (2004). *Giving and volunteering in the Netherlands: Sociological and psychological perspectives*. Utrecht University.

Benthem, D. van, F. Bosma, S. Dequeker, D. ten Klooster en S. Polm (2023). Onderzoek Demonstratierecht in de knel. Klein tegen de grote politie. In: *De Groene Amsterdammer*, nr. 12.

Beus, J. de (2000). Toeschouwersdemocratie. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 85, nr. 4272, p. 727.

Bles, A.M. van der (2017). *Societal discontent: Deciphering the Zeitgeist*. Rijksuniversiteit Groningen.

Bles, A.M. van der, T. Postmes en R.R. Meijer (2015). Understanding Collective Discontents: A Psychological Approach to Measuring Zeitgeist. In: *PLOS ONE*, jg. 10, nr. 6, e0130100. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130100

Bokhorst, M. (2023). Politieke participatie in vergeten wijken. https://wbs.nl/publicaties/politieke-participatie-vergeten-wijken. Geraadpleegd 27 oktober 2023.

Bovens, M. en A. Wille (2008). Deciphering the Dutch drop: Ten explanations for decreasing political trust in the Netherlands. In: *International review of administrative sciences*, jg. 74, nr. 2, p. 283-305.

Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.

Broek, A. van den, W. Huijnk en E. Josten (2023). Meer meedoen aan het maatschappelijk leven. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Brug, W. van der (2000). Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (p. 187-202). Den Haag: Sdu Uitgevers.

CBS (2023). Meer vrijwilligers in 2022, maar nog niet terug op niveau van voor corona. www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/39/meer-vrijwilligers-in-2022-maar-nog-niet-terug-op-niveau-van-voor-corona. Geraadpleegd 27 oktober 2023.

Christensen, H.S. (2016). All the same? Examining the link between three kinds of political dissatisfaction and protest. In: *Comparative European Politics*, jg. 14, p. 781-801.

Citrin, J. en L. Stoker (2018). Political Trust in a Cynical Age. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 21, nr. 1, p. 49-70.

College voor de Rechten van de Mens (2018). *Zolang we het maar eens zijn*. Utrecht: College voor de Rechten van de Mens.

Crimston, C.R., H.P. Selvanathan, B. Álvarez, J. Jetten, S. Bentley, B.G.S. Casara, O. Ionescu, H. Krug, N.K. Steffens, P. Tanjitpiyanond en S. Wibisono (2022). Cracks before the crisis: Polarization prior to COVID-19 predicts increased collective angst and economic pessimism. In: *European Journal of Social Psychology*, jg. 52, nr. 4, p. 669-678. https://doi.org/10.1002/ejsp.2845

Dagevos en Vermeulen (red.) (te verschijnen). *Is de politiek er voor iedereen? Een onderzoek naar ervaren representatie, institutioneel vertrouwen en politieke participatie bij personen met een migratieachtergrond*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dalton, R.J. (2008). Citizenship norms and the expansion of political participation. In: *Political studies*, jg. 56, nr. 1, p. 76-98.

Dekker, P. (red.) (1999). Vrijwilligerswerk vergeleken. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. (2000). Vijfentwintig jaar politieke betrokkenheid en participatie. In: F. Bronner (red.), *Recente ontwikkelingen in het marktonderzoek (NVMI-jaarboek 2000)* (p. 163-148). Haarlem: Uitgeverij de Vrieseborch.

Dekker, P. (2009). Onderzoek van burgerperspectieven. In: P. Dekker (red.), *Meten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 9-20). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en T. van der Meer (2007). *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. en J. den Ridder (2021). Afkeer van de Haagse politiek. In: T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs, *Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal Kiezersonderzoek 2021*. Tilburg University.

Deth, J.W. van (2014). A conceptual map of political participation. In: *Acta politica*, jg. 49, p. 349-367.

Elchardus, M. en B. Spruyt (2016). Populism, Persistent Republicanism and Declinism: An Empirical Analysis of Populism as a Thin Ideology. In: *Government and Opposition*, jg. 51, nr. 1, p. 111-133. https://doi.org/10.1017/gov.2014.27

Feinberg, M., R. Willer en C. Kovacheff (2017). Extreme protest tactics reduce popular support for social movements. *Rotman School of Management Working Paper* (2911177).

Gabriel, O.W. (2017). *Participation and Political Trust*. In: S. Zmerli en T. van der Meer (red.), *Handbook on Political Trust* (p. 228-241). Cheltenham. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.

Gastil, J. en M. Xenos (2010). Of attitudes and engagement: Clarifying the reciprocal relationship between civic attitudes and political participation. In: *Journal of Communication*, jg. 60, nr. 2, p. 318-343.

Geurkink, B. en E. Miltenburg (2023). *Somber over de samenleving?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Geurkink, B., E. Miltenburg en J. den Ridder (2023). *Burgerperspectieven. Extra verkiezingsbericht 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gootjes, F., E.H. Gordijn, T. Postmes en T. Kuppens (2023). Societal discontent as a catalyst for action: Explaining protest and solidarity, why we help and protest [University of Groningen]. https://doi.org/10.33612/diss.603409212

Gordijn, E.H., V. Yzerbyt, D. Wigboldus en M. Dumont (2006). Emotional reactions to harmful intergroup behavior. In: *European Journal of Social Psychology*, jg. 36, nr. 1, p. 15-30. https://doi.org/10.1002/ejsp.296

Hibbing, J.R. en E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge University Press.

Hibbing, J.R., E. Theiss-Morse, M.V. Hibbing en D. Fortunato (2023). Who do the people want to govern?. In: *Party Politics*, jg. 29, nr. 1, p. 3-15.

Hooghe, M. en S. Marien (2013). A comparative analysis of the relation between political trust and forms of political participation in Europe. In: *European Societies*, jg. 15, nr. 1, p. 131-152.

Houwelingen, P. en P. Dekker (2017). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 211-235). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

I&O Research (2021). Opinieonderzoek demonstratievrijheid. Onderzoek I&O Research in opdracht van Amnesty International. www.amnesty.nl/content/uploads/2022/09/Definitief-rapport-Amnesty-Demonstratievrijheid.pdf?x59105. Geraadpleegd 15 november 2023.

Ionescu, O., J.L. Tavani en J. Collange (2021). Perceived societal anomie, collective memory, and support for collective action: Perceiving that current French society is anomic influences present support for collective action through the reconstructed national past. In: *Asian Journal of Social Psychology*, jg. 24, nr. 3, p. 405-420. https://doi.org/10.1111/ajsp.12438

Jager-Vreugdenhil, M. (2011). Spraakverwarring over participatie. In: *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, jg. 20, nr. 1, p. 76-99.

Jeroense, T. en N. Spierings (2023). Political participation profiles. In: *West European Politics*, jg. 46, nr. 1, p. 1-23.

Klandermans, B. en D. Oegema (1987). Potentials, networks, motivations, and barriers: Steps towards participation in social movements. *American sociological review*, p. 519-531.

Koning, F. de, J. den Ridder, W. Blijleven en S. Peters (2023). *SCP-reflectie op het organiseren van burgerfora: Vier aandachtspunten vanuit het burgerperspectief* (kennisnotitie). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kriesi, H. en P. Castenmiller (1987). De ontwikkeling van politiek protest in Nederland sinds de jaren zeventig. In: *Acta Politica*, jg. 22, nr. 1, p. 61-84.

Krouwel, A.P.M., J. van Lindert, Y. Kutiyski en D. Pupovac (2018). Typen niet-stemmers: Onderzoek naar verschillende typen niet-stemmers en hun beweegredenen om sommige verkiezingen wel en andere niet te gaan stemmen. Kieskompas in opdracht van het Nederlandse ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. https://research.vu.nl/files/63372120/typen_situationele_niet_stemmers_bzk.pdf. Geraadpleegd 29 november 2023.

Kuppens, T. en V.Y. Yzerbyt (2012). Group-Based Emotions: The Impact of Social Identity on Appraisals, Emotions, and Behaviors. In: *Basic and Applied Social Psychology*, jg. 34, nr. 1, p. 20-33. https://doi.org/10.1080/01973533.2011.637474

Kuppens, T., F. Gootjes, M. Boendermaker, E. Gordijn en T. Postmes (2019). *Ongenoegen, migratie, gastvrijheid en maatschappelijke onrust.* Groningen: Rijkuniversiteit Groningen.

Kuyper, L., P. van Houwelingen, P. Dekker en A. Steenbekkers (2019). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg, *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Marien, S., M. Hooghe en E. Quintelier (2010). Inequalities in non-institutionalised forms of political participation: A multi-level analysis of 25 countries. In: *Political studies*, jg. 58, nr. 1, p. 187-213.

Meer, T. van der (2021). De verkiezingen van 2021 in longitudinaal perspectief. In: T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs, *Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal Kiezersonderzoek 2021* (p. 15-27). Tilburg University.

Ministerie van Binnenlandse Zaken (2021). Verslag expertsessie protest. 19 juni 2021. https://weerbaarbestuur.nl/sites/default/files/inline-files/Expertsessie%20protest.pdf. Geraadpleegd 15 november 2023.

Muñoz, J. en E. Anduiza (2019). 'If a fight starts, watch the crowd': The effect of violence on popular support for social movements. In: *Journal of Peace Research*, jg. 56, nr. 4, p. 485-498.

Nationale ombudsman (2018). Demonstreren, een schurend grondrecht?. Rapportnummer 2018/015 van de Nationale ombudsman. www.nationaleombudsman.nl/system/files/bijlage/2018%20015%20RAP%20Demonstraties.pdf. Geraadpleegd 15 november 2023.

NCTV (2021). De verschillende gezichten van de coronaprotesten. Ministerie van Justitie en Veiligheid, april 2021. https://open.overheid.nl/repository/ronl-e23adb66-1a82-4c22-9833-f09669736a69/1/pdf/tk-bijlage-nctv-fenomeenanalyse-coronaprotesten.pdf. Geraadpleegd 15 november 2023.

Noije, L. van (2019). *Overheidslegitimiteit in SCP-onderzoek: Een conceptuele verkenning*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noije, L. van en K. Putters (2017). Vertrouwen in de rechtspraak, nu en in de toekomst? In: *Rechtstreeks*, nr. 2, p. 39-57.

Noije, L. van en J. den Ridder (te verschijnen). *Burgerperspectieven op de democratische rechtsstaat*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noordzij, K., W. de Koster en J. van der Waal (2021). *Gevoelens van culturele afstand als verklaring voor de opleidingskloof in anti-establishment-opvattingen en -gedrag*. Gevoelens van culturele afstand als verklaring voor de opleidingskloof in anti-establishment-opvattingen en -gedrag - StukRoodVlees. Geraadpleegd 19 november 2023.

Ouattara, E. en E. Steenvoorden (2023). The Elusive Effect of Political Trust on Participation: Participatory Resource or (Dis) incentive?. In: *Political Studies*, 00323217231194820.

Putnam, R.D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. In: *Journal of Democracy*, jg. 6, nr. 1.

Ridder, J. den (2020). *Maatschappelijke en politieke participatie*. In: R. Maslowski, J. den Ridder, E. Josten, J. Boelhouwer en C. van Campen, *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ridder, J. den en P. Dekker (2017). Stemmers en niet-stemmers. De betekenis en het gebruik van het algemeen kiesrecht. In: R. Andeweg en M. Leyenaar (red.), *Alle stemmen tellen. Een eeuw algemeen kiesrecht* (p. 69-91). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ridder, J. den, K.T.E. Jacobs, M. Rosema en C.T. van Ham (2021). *Democratische innovatie in Nederland: het perspectief van burgers: Startnotitie vervaardigd ten behoeve van het project Revitalized Democracy for Resilient Societies (REDRESS)*. https://redressproject.nl/wp-content/uploads/2021/11/REDRESS-Startnotite-vraagkant.pdf. Geraadpleegd 29 november 2023.

Roorda, B., J. Brouwer en A.E. Schilder (2015). *Evaluatie Wet openbare manifestaties*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Schakel, W. (2021). Unequal policy responsiveness in the Netherlands. In: *Socio-Economic Review*, jg. 19, nr. 1, p. 37-57.

Schmeets, H. en J. Arends (2020). *Vrijwilligerswerk en welzijn* (reeks: Statistische Trends). Den Haag: CBS.

Schmeets, H. en S. te Riele (2014). Declining Social Cohesion in The Netherlands? In: *Social Indicators Research*, jg. 115, nr. 2, p. 791-812.

SCP (1994). *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.

Selb, P. en S. Munzert (2013). Voter overrepresentation, vote misreporting, and turnout bias in postelection surveys. In: *Electoral Studies*, jg. 32, nr. 1, p. 186-196.

Shuman, E., T. Saguy, M. van Zomeren en E. Halperin (2021). Disrupting the system constructively: Testing the effectiveness of nonnormative nonviolent collective action. In: *Journal of personality and social psychology*, jg. 121, nr. 4, p. 819.

Simpson, B., R. Willer en M. Feinberg (2018). Does violent protest backfire? Testing a theory of public reactions to activist violence. In: *Socius*, jg. 4, 2378023118803189.

Sociaal Wetenschappelijk Instituut VU Amsterdam (1967). *De Nederlandse kiezers in 1967*. Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier.

Sprong, S., J. Jetten, Z. Wang, K. Peters, F. Mols, M. Verkuyten, B. Bastian, A. Ariyanto, F. Autin, N. Ayub, C. Badea, T. Besta, F. Butera, R. Costa-Lopes, L. Cui, C. Fantini, G. Finchilescu, L. Gaertner, M. Gollwitzer, ... M.J.A. Wohl (2019). 'Our Country Needs a Strong Leader Right Now': Economic Inequality Enhances the Wish for a Strong Leader. In: *Psychological Science*, jg. 30, nr. 11, p. 1625-1637. https://doi.org/10.1177/0956797619875472

Steenvoorden, E. (2015). A General Discontent Disentangled: A Conceptual and Empirical Framework for Societal Unease. In: *Social Indicators Research*, jg. 124, nr. 1, p. 85-110. https://doi.org/10.1007/s11205-014-0786-4

Steenvoorden, E.H. (2016). *Social pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences.* Den Haag en Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau en Universiteit van Amsterdam.

Stekelenburg, J. van (2013). The political psychology of protest. In: *European psychologist*, jg. 18, nr. 4, p. 224-234.

Stekelenburg, J. van (2017). *Protest voorspellen is zo eenvoudig nog niet* (oratie). Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.

Stekelenburg, J. van (2023). In hoeverre moet en kan een weerbare democratie ruimte bieden aan demonstraties?. Position paper J. van Stekelenburg t.b.v. rondetafelgesprek Het demonstratierecht in Nederland d.d. 7 september 2023 (Kamerstuk 2023Z14800).

Stekelenburg, J. van en B. Klandermans (2013). The social psychology of protest. In: *Current Sociology*, jg. 61, nr. 5-6, p. 886-905.

Stekelenburg, J. van en B. Klandermans (2018). In politics we trust... or not? Trusting and distrusting demonstrators compared. In: *Political Psychology*, jg. 39, nr. 4, p. 775-792.

Teymoori, A., J. Jetten, B. Bastian, A. Ariyanto, F. Autin, N. Ayub, C. Badea, T. Besta, F. Butera, R. Costa-Lopes, L. Cui, C. Fantini, G. Finchilescu, L. Gaertner, M. Gollwitzer, Á. Gómez, R. González, Y.Y. Hong, D.H. Jensen, ... M. Wohl (2016). Revisiting the Measurement of Anomie. In: *PLOS ONE*, jg. 11, nr. 7, e0158370. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0158370

Tiemeijer, W. (2006). *Het geheim van de burger: over staat en opinieonderzoek.* Amsterdam: Aksant.

Tiemeijer, W. (2023). *De rol van grenzen aan doenvermogen bij rondkomen, financiële zorgen en problemen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Tonkens, E., M. Trappenburg, M. Hurenkamp en J. Schmidt (2015). Montessori democratie. *Spanningen tussen burgerparticipatie en de lokale politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Vecchione, M. en G.V. Caprara (2009). Personality determinants of political participation: The contribution of traits and self-efficacy beliefs. In: *Personality and individual differences*, jg. 46, nr. 4, p. 487-492.

Veldheer, V., J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (2012). *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Verhoeven, I. (2009). *Burgers tegen beleid: een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Amsterdam: Aksant.

Voogd, J. de en R. Cuperus (2021). *Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Wilson, J. (2000). Volunteering. In: *Annual review of sociology*, jg. 26, nr. 1, p. 215-240.

Wouters, R. (2019). The persuasive power of protest. How protest wins public support. In: *Social Forces*, jg. 98, nr. 1, p. 403-426.

Zomeren, M. van, T. Postmes en R. Spears (2012). On conviction's collective consequences: Integrating moral conviction with the social identity model of collective action: Conviction's collective consequences. In: *British Journal of Social Psychology*, jg. 51, nr. 1, p. 52-71. https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2010.02000.x

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Xerox | Osage

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2023

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB